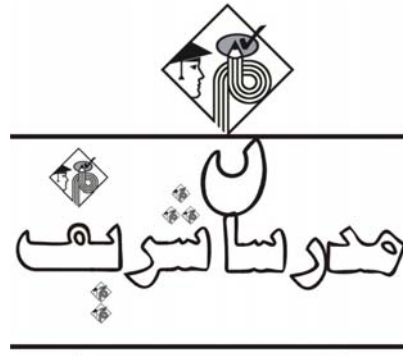

بخش اول
معماری جهان

فصل اول

آغاز تمدن بین‌النهرین

آغاز سخن

از شروع تاریخ نگاشته و مدون تا کنون حدود شش هزار سال می‌گذرد. در نیمی از این مدت، برطبق شواهد و مدارک، خاور نزدیک مرکز امور و شکل‌گیری تمدن بشری بوده است. منظور از خاور نزدیک مناطق امروزی سوریه - عراق - ایران - لبنان - ترکیه یا به عبارتی تمام مناطق جنوب باختری آسیاست که در جنوب روسیه و دریای سیاه و مغرب هندوستان و افغانستان قرار دارد. در این گستره که تحدید حدود دقیق آن مقدور نیست و در آن مردم و فرهنگ‌های مختلف وجود داشته، کشاورزی و بازرگانی، ضرب سکه، خط و نوشتار، قانون‌گذاری و حکمرانی، ریاضیات و پزشکی، هندسه ونجوم، معماری و حجاری و... بسیاری از مظاهر تمدنی دیگر برای نخستین بار پیدا شده و رشد کرده است. تاریخ تشکیلات اجتماعات کشاورزان روستانشین مانند جارمو در عراق و چتل هویوک در آناتولیای جنوبی (ترکیه) به اواسط هزاره هفتم پیش از میلاد برمی‌گردد و شهر مستحکم و معروف اریحا از آنها نیز کهن تر است. پس بدون شک بین‌النهرین (میان رودان) یعنی منطقه بین دو رود دجله و فرات، باید در صدر مطالعات تاریخ تمدن و تاریخ معماری جهان قرار داده شود.

کهن‌ترین آثار تمدن

اریحا

در محل تاریخی اریحا که فلاتی در دره رود اردن با سرچشمه‌ای پایان‌ناپذیر است، در اوایل هزاره نهم پیش از میلاد دهکده‌ای کوچک وجود داشت. این روستای متعلق به دوره نوسنگی پیشین در حدود ۸۰۰۰ پیش از میلاد با تحولی بزرگ به شهری با خانه‌های خشتی بر پی‌های سنگی مدور یا بیضی شکل تبدیل شد. این روستا را قدیمی‌ترین دهکده جهان نیز به شمار می‌آورند. در اواسط هزاره هشتم پیش از میلاد، جمعیت شهر به طور تقریبی به ۲۰۰۰ نفر می‌رسید. خندقی عریض و سنگی داشت و دیواری به قطر یک متر و نیم در اطرافش کشیده شده بود. در سمت داخل این دیوار که امروزه تا ارتفاع ۳۶۰ سانتی‌متر حفظ شده است برجی سنگی، بزرگ و مدور به ارتفاع و قطر ۹ متر ساخته شده بود. در حدود ۷۰۰۰ پیش از میلاد ساکنان اولیه شهر آن را خالی کردند و ساکنین جدید کمی پس از آن در اوایل هزاره هفتم پیش از میلاد وارد شهر شدند. اینان خانه‌هایی با خشت‌های خام چهارگوش با پی‌های سنگی می‌ساختند و کف‌ها و دیوارهای آنها را استادانه گچ کاری و رنگ‌آمیزی می‌کردند. طرح کلی سکونت‌گروه‌های انسانی از دوران میان‌سنگی تا دوره‌های بعد و جدیدتر تقریباً این‌طور است که خانه خدا به وسیله‌ی خانه‌های بندگان خدا محاط شده است. در حفاری‌های انجام شده در اریحا خانه‌ی بزرگتری در میان خانه‌های کم‌جلوه‌تری قرار دارد، در این ساختمان مرکزی وجود هشتی‌ها و سرسراه‌های ستون‌دار که به اتاق‌هایی با طاقچه‌ها و ضامنم قوس‌دار ختم می‌شوند، شکی درباره قصد سازندگان آن یعنی ایجاد خانه‌ی خدا باقی نمی‌گذارد. ده جمجمه‌ی انسان در همان مکان پیدا شده و شاید متعلق به پادشاهان مرده باشد که خصوصیات طبیعی چهره‌ی آنها با گچ قالب‌گیری شده و صدف‌های سفیدی که به جای چشم آنها نشانده‌اند، احتمالاً دارای کارکرد توهمزای جادویی بوده‌اند.

کج مثال ۱: اریحا چیست؟

(۱) یکی از تمدن‌های بین‌النهرین

(۱) نام شهری در یونان

(۴) نام شهری در آناتولیا

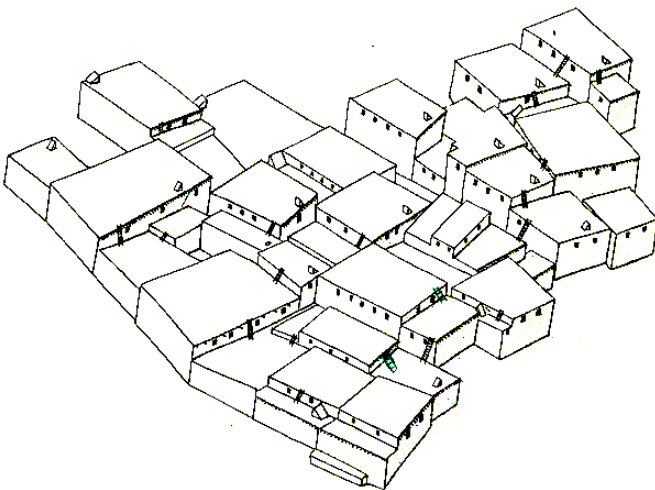
(۳) نام دهکده‌ای در دره رود اردن مربوط به نوسنگی

پاسخ: گزینه «۳»

چتل هویوک

بزرگ‌ترین محل از دوران نوسنگی در خاور نزدیک منطقه‌ی ۳۲ هکتاری چتل هویوک است که فقط مساحتی در حدود یک یا دو هکتار از آن حفاری شده است.

حفاریات حاجیلار و چتل هویوک ثابت کرده است که نه فقط فلات آناتولیا در فاصله ۷۰۰۰ تا ۵۰۰۰ پیش از میلاد محل پیدایش و رشد یک فرهنگ پررونق بوده است بلکه این احتمال وجود دارد که فلات مزبور از لحاظ فرهنگی پیشرفته‌ترین و تکامل یافته‌ترین منطقه آن زمان بوده باشد. تکاملی که از اقتصاد متکی بر شکار و گردآوری خوراک به اقتصاد کاملاً کشاورزی منجر شده است. در کنار اریحا، چتل هویوک را یکی از نخستین تلاش‌های بشر برای پی‌ریزی زندگی شهری نامیده‌اند. ویژگی این شهر آن است که هیچ خیابانی ندارد، خانه‌ها به یکدیگر چسبیده‌اند و از پشت بام به یکدیگر راه دارند. در این طرز ساختمانی، خانه‌ها حائل یکدیگر بوده و در نتیجه استحکام بیشتری می‌یافتند و از سویی دیوارهای یکسره در سطح بیرونی خانه‌ها چون حصار و حائلی مستحکم دفاع از شهر را آسان می‌نمود. (تصویر ۱)

تصویر ۱- بازسازی طرح گونه بخشی از چتل هویوک - حدود ۶۰۰۰-۵۹۰۰ ق.م

در پاره‌ای نقاط، فضای باز یا حیاطی در میان انبوه مترکم ساختمانیها باز می‌شد که به عنوان آشغال‌دانی مورد استفاده قرار می‌گرفت. خانه‌ها گرچه به اندازه‌های متفاوت ساخته می‌شدند، نقشه‌ای واحد داشتند؛ دیوارهایشان از خشت خام بودند و با کلاف‌های محکم چوبی تقویت می‌شدند. زیارتگاه‌ها را از روی تزیینات سرشار داخل‌شان، نقاشی‌های دیواری، گچ‌بری‌های برجسته، سردیس‌های حیوانات و پیکره‌های کوچک اندام مقدس می‌توان از خانه‌های عادی باز شناخت.

انتقال به اقتصاد کشاورزی در چتل هویوک ظاهراً تا سال ۵۷۰۰ پیش از میلاد به مراحل نهایی خود رسیده بود. پس از گذشت کمتر از یک سده، ساکنان چتل هویوک از این محل کوچیدند. به نظر می‌رسد تا سال ۵۰۰۰ ق.م عمر فرهنگ نوسنگی آناتولیا به پایان می‌رسد و صحنه‌های نورانی تمدن به سوی دره بین‌النهرین در سمت خاور تغییر مکان می‌دهند.

بین‌النهرین

سومر

در آغاز پیدایش تاریخ مدون، دره بین‌النهرین زیر سلطه اقوام سومری درآمد. سومریان مردمی کشاورز بودند که طرز مهار کردن سیل را آموختند و شهرهایی با دیوارهای مستحکم ساختند مانند اوروک یا وارکای امروزی و لاگاش یا تلوه امروزی. پس از گذشت چند سده شبانان چادرنشین سامی از صحرای غربی به این سو آمدند، کشاورزی را همراه با بسیاری از دیگر دستاوردهای فرهنگ سومری فرا گرفتند و شهرهای خود را در شمال این سرزمین تأسیس کردند.

دین سومریان و کسانی که از ایشان پیروی می‌کردند بر محور خدایان طبیعت می‌چرخید: آنو خدای آسمان، انلیل (بل) خالق و فرمانروای زمین - انا (انکی) خدای آبها، شمش خدای خورشید و ...

سه کشف بزرگ سومریان شالوده‌ای برای سازماندهی جدید جامعه بشر پی افکند:

- تعریف شبکه‌ای از خدایان و روابط میان خدایان و آدمیان - ساختن کشور - شهرها - هنر نوشتن و اختراع خط بدین ترتیب با پی‌ریزی الگوهای ثابت زندگی توسط سومریان، آن احساس هویت و خودآگاهی تاریخی آدمی آغاز می‌شود که در تمدن یونان به اوج تکاملش می‌رسد.

کج مثال ۲: اختراع خط منسوب به کدام تمدن است؟

(۴) روم

(۳) بین‌النهرین

(۲) مصر

(۱) اورارتو

پاسخ: گزینه «۳»

معماری سومر

اروک بزرگترین شهر سومری، دو مجموعه بزرگ پرستشگاهی داشت: اولی به نام معبد «انانا» که متعلق به الهه عشق بوده و دیگری به نام «آنو» خدای آسمان بوده است. قدیمی‌ترین معبد حفظ شده مجموعه آنا به معبد سنگ آهک معروف است. همچنین در مرحله بعدی ساختمان عظیم دیگری که جانشین معبد آهک شد به معبد ستون معروف است. ستون‌های این بنا و دیوارهای محوطه کنار آنها و نیز سکوی ساختمان همه با نوعی موزاییک متشکل از مخروط‌های گلی تزیین می‌شدند که این خود یکی از ویژگی‌های معماری پرستشگاه‌های سومری است.

از دیگر آثار مربوط به این دوران می‌توان از معبد دیگری نام برد که میان دو مجموعه آنو و اینانا قرار دارد که در آن از مخروط‌های سنگی استفاده شده است، سنگ‌های آهکی سرخ و سیاه و مرمر سفید که به معبد سفید معروف است.

زیگورات

دین پس از غلبه بر زندگی و معنی بخشیدن به آن، شکل جامعه و طرز بیان یا نمایش آن در هنر و معماری را نیز تعیین کرد. کشور - شهر بین‌النهرین در زیر حمایت خدای شهر بود. نقشه شهر این مرکزیت خدا را در زندگی خود نشان می‌داد، زیرا معبد خدا هسته ساختمانی با عظمت آن را تشکیل می‌داد. این معبد نه فقط کانونی برای دین شهر بلکه مرکز فعالیت‌های اقتصادی نیز بود.

برجسته‌ترین بخش معبد و در واقع شناخته شده‌ترین ساختمان در دره بین‌النهرین، زیگورات نامیده می‌شود. فرم و نام زیگورات که در زبان سومری‌ها به معنای کوه بوده است بعدها نیز مورد استفاده بابلی‌ها قرار گرفت. زیگورات در زبان بابلی به معنای سکو یا بنای پله‌ای است که عرض و طول هر طبقه از طبقه زیرین کمتر است.

بعضی این ساختمان‌های عظیم و چند طبقه خشتی را پلکان‌هایی از آسمان یا کوه‌های ساختگی توصیف کرده‌اند و ریشه در این اعتقاد مشترک در دنیای باستان دارد که قلل رفیع کوه را جایگاه خدایان می‌دانستند.

زیارتگاه‌های بالای این زیگورات‌ها را اتاق‌های انتظار یا اتاق مقدس می‌نامیدند و محل انجام عبادات و مراسم مذهبی بشمار می‌رفته است.

کج مثال ۳: ..... در زبان بابلی سکو یا بنای پله‌ای و در زبان سومری‌ها به معنای کوه است.

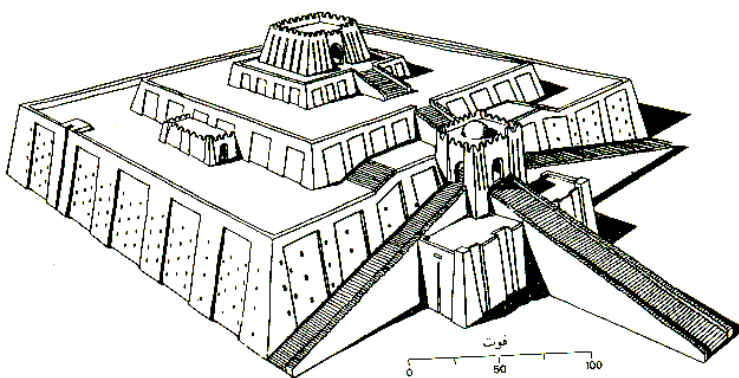
(۴) مصطبه

(۳) زیگورات

(۲) اور

(۱) معبد

پاسخ: گزینه «۳»

تصویر ۲- طرح بازسازی شده زیگورات اور - حدود ۲۱۰۰ ق.م

بیشتر شهرهای ویران شده سومر مانند: اور، وارکا، نیپور، لارسا و اریدو در پای زیگورات‌های نابود شده خود قرار دارند.

زیگورات اور یکی از این نمونه است که متعلق به دوره سومری - (حدود ۲۱۰۰ ق.م) می‌باشد. (تصویر ۲)

سه پلکان خرپشته‌ای، هر یک با یکصد پله، در یک نقطه به دروازه برج دار زیگورات می‌رسند و از آنجا پلکان دیگری به زیارتگاه یعنی مرکز نمایش‌های آیینی منتهی می‌شود.

ساختمان این زیگورات، کوه محکمی از خشت خام با نماسازی ضخیمی از آجر پخته با ملات قیری است. ارتفاع زیاد این بنا و دشواری دستیابی به نوک زیارتگاه، احتمالاً

نمادی از گونه‌ای تدارک دشوار روح برای نیل به حقیقت و خدا بشمار می‌رفته است.

نمادی از گونه‌ای تدارک دشوار روح برای نیل به حقیقت و خدا بشمار می‌رفته است.

اکد

در حدود سال ۲۳۰۰ ق.م گروه پراکنده شهرهای سومری تحت فرمانروایی یک حاکم بزرگ به نام سارگون اکدی قرار گرفت. اکدی‌ها با آنکه اصل سامی داشتند و به زبانی متفاوت با زبان سومری سخن می‌گفتند، فرهنگ سومری را جذب کرده و تقریباً همان سنت هنری به حیات خود ادامه داد.

شهرهای اصلی امپراتوری اکد عبارت بودند از: سیپار، شاماش و ایشتار که به یقین اگر این شهرها مورد حفاری‌های کاوشگرانه بیشتری قرار می‌گرفتند می‌توانستند اطلاعات دقیقی از معماری اکدی‌ها در اختیار ما بگذارند ولی متأسفانه امروزه اطلاعات زیادی از جزئیات معماری اکد در دست نیست.

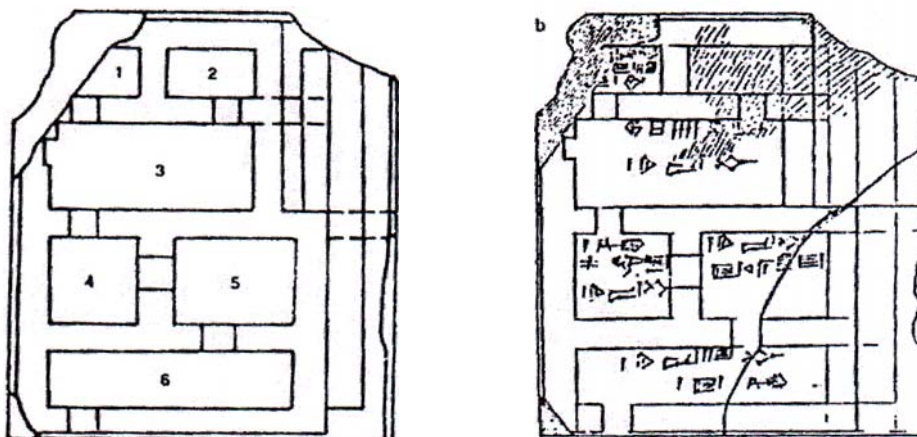
یکی از آثار بجا مانده از این دوره، کاخی در تل براك است که احتمالاً متعلق به زمان نارامسین می‌باشد. هر ضلع آن حدود ۱۰۰ متر است. دارای دیواری ضخیم به قطر ۱۰ متر است که آن را در بر گرفته و تنها راه ورود به بنا در دیوار غربی قرار دارد که دروازه‌ای با دو برج بزرگ در دو سوی آن واقع شده است.

دارای دو حیاط کوچک و یک حیاط بزرگ و هشتی و اتاق‌های جانبی است. کاخ دیگری به این دوران نسبت داده شده که در آشور قرار دارد و به کاخ قدیمی معروف است. دلیل انتساب این کاخ به دوران اکد وجود کتیبه‌ای بود که به هنگام حفاریات از زیر پی دیوارها بدست آمده است.

این کاخ بنایی است چهار گوشه با یک ورودی که در ضلع شمالی آن قرار گرفته است. یک حیاط مرکزی بزرگ چهار گوشه با چند حیاط کوچکتر و اتاق‌هایی به دور آنها نقشه این کاخ را تشکیل می‌دهد.

در دوره اکد معمارانی بودند که نقشه خانه‌های مسکونی را طبق نظر کارفرما تهیه می‌کردند. شاهد این مدعا لوح گلی است که در شهر تلوه به دست آمده و روی آن نقشه یک منزل مسکونی طرح شده و این کهن‌ترین نقشه ساختمانی است که موجود است. در روی این نقشه محل قسمت‌های خانه به خط میخی اکدی نوشته شده است. (تصویر ۳)

خانه به خط میخی اکدی نوشته شده است. (تصویر ۳)

تصویر ۳- طرح یک خانه اکدی (۱- پستو، ۲- اتاق نشیمن اندرونی، ۴- اتاق پذیرایی (بیرونی)، ۵- حیاط کوچک ۶- حیاط بزرگ)

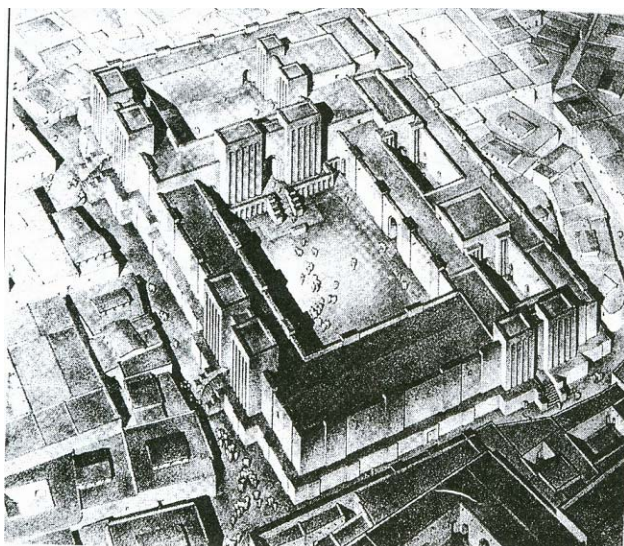
بابل کهن

پس از انحطاط سومریان، در سده‌های بعدی چندین کشور - شهر مستقل در کنار یکدیگر به حیات خویش ادامه دادند. یکی از این کشور - شهرها یعنی بابل، تا روی کار آمدن قدرتمندترین پادشاهش یعنی حمورابی، توانست دوباره حکومتی متمرکز بر پا دارد و بر سراسر کشور فرمان براند. حمورابی که احتمالاً نامدارترین پادشاه در تاریخ بین‌النهرین بود، شهرتش را مدیون تنظیم قوانین است. بازتاب‌هایی از قوانین تدوین شده توسط حمورابی در شریعت موسی نیز دیده شده است. قوانین حمورابی روی لوح بلند و ناهمواری از سنگ بازالت سیاه حکاکی شده است و اصل این لوح امروزه در موزه لوور نگهداری می‌شود.

تمدن بابل اختلاف زیادی با تمدن سومری‌ها نداشت. زبان بابلی تا حدودی با زبان سومر تفاوت داشت اما با همان خط نوشته می‌شد. در هنر و مذهب آنها تفاوت چندانی نبود و چنین به نظر می‌رسید که فقط خدایان را با نام‌های جدید می‌خواندند.

معماری بابل کهن

معبد آشور: این معبد کاملاً از بین رفته است اما از روی پی بنا می‌توان پلان آن را تهیه نمود. این معبد بر فراز بلندترین نقطه شهر قرار دارد و نقشه آن عبارت بوده است از یک حیاط مرکزی و سه حیاط کوچک‌تر که اتاق‌هایی آنها را در بر گرفته است.

معبد ایشچالی: این معبد به یک نوع الهه مادر به نام «ایشتارکی کی توم» هدیه شده است. با این که ساختمان معبد بر روی یک مصطبه قرار گرفته اما محراب اصلی که در انتهای بخش غربی آن قرار دارد، بر روی سکویی بلندتر استوار شده است. معبد دارای ورودی‌های متعدد، یک حیاط بزرگ و سه حیاط کوچک است. (تصویر ۴)

تصویر ۴- پرسپکتیو طرح بازسازی شده معبد ایشچالی

کاخ ماری: یکی از بزرگترین آثار معماری که در بین‌النهرین باستان به انجام رسیده، کاخی است در شهر باستانی ماری.

کاخ ماری مجموعه‌ای از تالارهای پذیرایی و بارعام است که بر روی مصطبه‌ای ساخته شده است و تزئینات آن عبارت است از نقاشی‌های دیواری در شرح وقایعی که در دوران حکام بین‌النهرین رخ داده است.

آشور

آشوریان، ساکنان بین‌النهرین شمالی، در تلاش برای استیلا بر سرزمین‌های پیرامون خویش با پادشاهی‌های جنوب، سومر - آکد و بابل برخورد پیدا کردند. در حدود ۹۰۰ پیش از میلاد، سرزمین آشور به قدرت مسلط در خاور نزدیک تبدیل گردید. پادشاهان آشور به مقام فرماندهی نظامی رسیدند و خود سرزمین آشور که پایتختش به ترتیب از کلخ (نمرود امروزی) به دور شروکین (خرساباد) و نینوا انتقال پیدا می‌کرد دارای دولتی پادگانی شد که قلمروی آن از دجله تا نیل و از خلیج فارس تا آسیای صغیر گسترده بود.

کج مثال ۴: اولین بار آجر لعاب‌دار رنگی در آثار معماری کدام تمدن دیده شد؟

(۴) میسن

(۳) روم

(۲) آشور

(۱) سومر

پاسخ: گزینه «۲»

معماری آشور

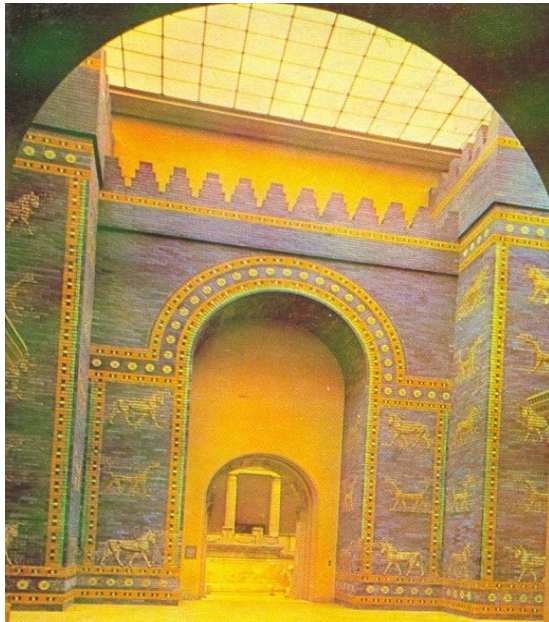
ارگ ناتمام سارگون پادشاه آشور با نقشه بلند پروازانه‌ای در خرساباد ساخته شده است. این کاخ مساحتی نزدیک به ۴۰۰ هزار مترمربع و بیش از ۲۰۰ حیاط و اتاق داشت.

این کاخ دارای نقشه‌ای آشفته و پراکنده است. شکل اتاق‌های دراز و باریک دیوارهای جانبی حکایت از آن دارد که اتاق‌ها با طاق‌های گهواره‌ای خشتی پوشانده شده بودند و این مفیدترین و علمی‌ترین روش مسقف کردن ساختمان‌ها در منطقه‌ای بود که نه الوار کافی داشت و نه سنگ‌های مناسب. علاوه بر مجموعه حیاط‌ها، اتاق تاجگذاری، اتاق‌های دولتی، حرم، آبریزگاه‌ها و حمام‌ها و اتاق‌های نگهبانان که کل کاخ را تشکیل می‌دادند؛ معبد اصلی و زیگورات نیز در این ارگ وجود داشتند. زیگورات خرساباد هفت طبقه داشته که امروزه چهار طبقه آن حفظ شده است. ارتفاع هر طبقه پنج متر و نیم است و هر یک رنگی متفاوت داشته است. برای دستیابی به این زیگورات خرپشته‌ای حلزونی شکل یوسته‌ای دور تا دور ساختمان از کف پایین‌ترین طبقه تا بالاترین نقطه معبد ساخته شده بود.

نمای کاخ یک دیوار جسیم کنگره‌دار بوده است که دو برج با پلان چهارگوش در طرفین دروازه طاق‌دارش قرار داشته است. از دروازه اصلی کاخ مجسمه دو گاو بالدار گول‌پیکر با سر انسان پاسداری می‌کردند.

بابل نوین

سده هفتم پیش از میلاد در آخرین سال‌های پادشاهی آشوربانیپال، امپراتوری آشور رو به زوال نهاد و سرانجام در اثر یورش‌های همزمان مادها از شرق و بابلیان برخاسته از جنوب، سقوط کرد. بابل یک بار دیگر به پا خاست و در یک دوره احیای کوتاه مدت و بخصوص در زمان پادشاه افسانه‌ای بخت‌النصر، به رونق و آبادانی رسید. بخت‌النصر بابل را به جهت ساختن باغ‌های معلق بابل که یکی از عجایب هفتگانه جهان است بار دیگر به شهرت رساند. از معبدی که برای بل (انلیل) ساخته شده بود تنها بخش کوچکی از زیگورات آن باقی مانده است. راه ورود به مجموعه معبد از مسیری دو دیواره به نام مسیر رژه روندگان با شصت پیکره پرشکوه از شیرهایی که با آجرهای رنگین لعابی ساخته شده بودند، می‌گذشت. مسیر رژه‌روندگان از دروازه عظیم ایشتار با آجرهای لعابی درخشان می‌گذشت. بازسازی شده این دروازه امروزه در موزه دولتی برلین نگهداری می‌شود.

تصویر ۵- دروازه ایشتار (بازسازی شده) - بابل - حدود ۵۷۵ ق.م

کج مثال ۵: اساس معماری طاق و قوس در کدام تمدن است؟

(۴) ایران

(۳) یونان

(۲) مصر

(۱) بین‌النهرین

پاسخ: گزینه «۱»

نکات مهم معماری بین‌النهرین

- ❖ زیگورات اور متعلق به ۲۱۰۰ ق.م یکی از آثار مهم تمدن سومر در بین‌النهرین است.
- ❖ زیگورات‌ها، جایگاه‌ها یا معابدی هستند که در دوره کهن، مردم بین‌النهرین (منطقه‌ای میان دو رود دجله و فرات) برای خدایان مورد پرستش خود بنا می‌کردند.
- ❖ ساختمان زیگورات اور، همانند کوه محکمی از خشت خام با نماسازی ضخیمی از آجر پخته با ملات قیری (به علت قدرت و استحکام ساختمان در برابر سیل‌ها و دیگر عوامل طبیعی) است.
- ❖ دروازه سنگی شیران در حوالی روستای بوغاز کوی امروزی در کشور ترکیه، در حدود ۱۴۰۰ ق.م بنا شد که نقش‌های رعبانگیز و ناهموار دو شیر کنده‌کاری شده است که بلندی شیرها ۲۱۰ سانتی‌متر است.
- ❖ ارگ ناتمام سارگون پادشاه آشور که در خرساباد به مساحتی نزدیک به ۴۰۰ هزار مترمربع ساخته شده است.
- ❖ معماری با استفاده از طاق‌های هلالی یا ضربی برای اولین بار در تمدن بین‌النهرین ظهور کرد.

- ❖ زیگورات خرساباد احتمالاً هفت طبقه داشته است، که چهار تای آنها تا امروز حفظ شده‌اند، ارتفاع هر کدام پنج و نیم متر است.
- ❖ پیکره‌ی سنگی گاو بالدار با سر انسان که مربوط به حدود ۷۲۰ ق. م. است و بلندی آن ۴۱۵ سانتی‌متر می‌باشد در موزه لوور پاریس نگهداری می‌شود.
- ❖ معبد بل (ا نلیل) با دروازه ایشتار از هنر بابل است.
- ❖ کار کردن با آجرهای لعابدار رنگی در هنر بابل به چشم می‌خورد.
- ❖ بزرگترین محل از دوران نوسنگی در خاور نزدیک منطقه‌ی ۳۲ هکتاری چتل هویوک است که فقط مساحتی در حدود یک یا دو هکتار آن حفاری شده است.
- ❖ ویژگی شهر چتل هویوک آن است که هیچ خیابانی ندارد، خانه‌ها به یکدیگر چسبیده‌اند و از پشت‌بام به یکدیگر راه دارند.
- ❖ اختراع خط منسوب به تمدن بین‌النهرین می‌باشد.
- ❖ مهم‌ترین و کهن‌ترین دولت‌های جهان در بین‌النهرین به ترتیب دوره‌ای، سومر - آکد - بابل - آشور می‌باشد.
- ❖ مجموعه قوانین اجتماعی جهان کهن، قانون حمورابی نام دارد و مربوط به تمدن بین‌النهرین است.
- ❖ هنر ایران باستان تا پیش از ورود آریائیان با وجود استقلال، از بین‌النهرین متأثر بود.
- ❖ معبد آبو در منطقه تل اسمر واقع شده و مربوط به تمدن سومری است.
- ❖ وارکا نام منطقه‌ای باستانی در بین‌النهرین بود و مربوط به قوم سومر و آکدی است.
- ❖ ویژگی کلی شکل و ماهیت هنرهای تمدنهای مختلف بین‌النهرین، وحدت شکل‌های طبیعی و غیرطبیعی بود.
- ❖ معبد وارکا متعلق به تمدن سومری و معبد تلوه متعلق به تمدن آکدی است.
- ❖ در بین‌النهرین سنگ کمیاب و کاربرد گل در همه جا به چشم می‌خورد.
- ❖ در تمدن بین‌النهرین، شهرها در اطراف کاخ یا قلعه رشد نکرده‌اند بلکه در حول معابد توسعه یافته‌اند.
- ❖ خط میخی توسط سومری‌ها اختراع گردید.

تست‌های طبقه‌بندی شده فصل اول

- ۱- مبنای انتقال دوران قبل از تاریخ به دوران تاریخ چیست؟
 (۱) اختراع آتش (۲) انقلاب نوسنگی (۳) خط نویسی (۴) کشت دانه
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۱)
- ۲- ابنیه ایلامی معمولاً از چه چیز ساخته می‌شود؟
 (۱) چینه (۲) سنگ تراشیده (۳) سنگ لاشه با ملات گل بنایی (۴) خشت خام با نمایی از آجر قرمز
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۱)
- ۳- هنر کدام تمدن، جزء هنر بین‌النهرین نمی‌باشد؟
 (۱) هخامنشی (۲) سومر (۳) بابل (۴) آشور
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۱)
- ۴- تصویر مقابل مربوط است به بنای یک .....
 (۱) دژ ساسانی (۲) زیگورات در بین‌النهرین (۳) کاخ بابلی (۴) معبد مصری
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۲)
-
- ۵- موقعیت شهر سوخته و تپه سیلک در نزدیکی کدام دو شهر ایران است؟
 (۱) زابل - کاشان (۲) ارومیه - همدان (۳) شوشتر - کرمان (۴) یزد - اصفهان
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۳)
- ۶- کدامیک از بناها، نزدیک‌تر شدن به خدایان را تداعی می‌کند؟
 (۱) ابلیسک (۲) اهرام (۳) زیگورات (۴) مصطبه
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۳)
- ۷- زیگورات چغازنبیل در چه تاریخی ساخته شد؟
 (۱) ۵۰۰ م (۲) ۸۵۰ م (۳) ۱۲۵۰ ق.م (۴) ۱۵۰۰ ق.م
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۳)
- ۸- قدیمی‌ترین آثار مکشوفه در تپه سیلک تقریباً مربوط به چند هزار سال پیش است؟
 (۱) دو (۲) سه (۳) پنج (۴) هفت
 (کاردانی به کارشناسی ارشد - ۷۹)
- ۹- اولین کاربرد طاق و قوس در معماری مربوط به کدام تمدن است؟
 (۱) بین‌النهرین (۲) یونان (۳) روم (۴) مصر
 (کاردانی به کارشناسی - سراسری ۸۰)
- ۱۰- به عقیده گیرشمن، قدیمی‌ترین محل سکونت بشری که در دشت ساخته شده کدام است؟
 (۱) اریحا در فلسطین (۲) چتل هویوک در آناتولی (۳) سیلک در کاشان (۴) تپه حصار در دامغان
 (کاردانی به کارشناسی - آزاد ۸۱)
- ۱۱- تصویر روبرو کدام بنای تاریخی را نشان می‌دهد؟
 (۱) زیگورات اور (۲) برج بابل (۳) چغازنبیل (۴) هرم زوسر
 (کاردانی به کارشناسی - آزاد ۸۱)
-
- ۱۲- کدام گزینه ویژگی معماری قوم اورارتو را بیان می‌کند؟
 (۱) پلان مدور (۲) ستون‌های کورنتی (۳) سقف طاقی و گنبدی (۴) مصالح سنگ و چوبی
 (کاردانی به کارشناسی - سراسری ۸۲)
- ۱۳- تپه حسنلو از آثار کدام قوم می‌باشد؟
 (۱) عیلام (۲) اورارتو (۳) پارس (۴) ماد
 (کاردانی به کارشناسی - سراسری ۸۳)
- ۱۴- اساس معماری کدام تمدن بر «جرز و قوس» و آجر بنا نهاده شد؟
 (۱) روم باستان (۲) مصر (۳) بین‌النهرین (۴) یونان
 (کاردانی به کارشناسی - سراسری ۸۴)
- ۱۵- خط میخی توسط کدامیک از اقوام ذیل اختراع گردید؟
 (۱) آشوری‌ها (۲) آکدی‌ها (۳) بابلی‌ها (۴) سومری‌ها
 (کاردانی به کارشناسی - آزاد ۸۴)

پاسخنامه تست‌های طبقه‌بندی شده فصل اول

۱- گزینه «۳» دوران پیش از تاریخ در تمدن بشریت را به سه دوران کلی تقسیم می‌کنند: عصر دیرینه سنگی حدود ۱۵۰۰۰ تا ۲۰۰۰۰ ق.م، عصر میان سنگی حدود ۸۰۰۰ تا ۶۰۰۰ ق.م و عصر نوسنگی که دوره اختراع کشاورزی و اهلی کردن برخی از حیوانات است. در مدیترانه شرقی این دوره از حدود ۵۰۰۰ تا ۳۰۰۰ ق.م را در بر می‌گیرد. در اوایل هزاره چهارم پیش از میلاد با بوجود آمدن تمدن بین‌النهرین و اختراع خط و نوشتن توسط سومری‌ها در این تمدن، دوران تاریخی و آغاز تاریخ مدون در جهان رقم می‌خورد.

۲- گزینه «۴» به طور کلی در منطقه بین‌النهرین، سرزمینی که سنگ و الوار چوب به اندازه کافی در دسترس نبود مصالح عمده خشت خام و آجر بوده است. مهمترین اثر بجا مانده از تمدن عیلام زیگورات چغازنبیل در منطقه شوش است که از خشت خام و آجرهای پخته معمولی ساخته شده است و در نمای آن آجرهای قرمز برای تزیین مشاهده می‌شود.

۳- گزینه «۱» در تمدن بین‌النهرین اقوام مختلفی حکومت کرده اند که عبارتند از: سومر - آکد - آشور و بابل. تمدن هخامنشی مربوط به سرزمین ایران و از لحاظ تاریخی حدود ۵۰۰ ق.م می‌باشد.

۴- گزینه «۲» زیگورات اور از کهن ترین نمونه زیگورات های بین‌النهرین است که مربوط به تمدن سومر و حدود سال ۲۱۰۰ ق.م می‌باشد.

۵- گزینه «۱» هردومورد از نمونه آثار باستانی دوران پیش از تاریخ در ایران می‌باشد. منطقه شهر سوخته در نزدیکی زابل در سیستان و تپه سیلک در ۳ کیلومتری جنوب شرقی کاشان واقع است.

۶- گزینه «۳» هر بنا و عنصری که نگاه را به سمت بالا و آسمان تعالی بخشد، بیشتر معنای نزدیک شدن به خدایان را تداعی می‌کند. باید توجه داشت اهرام اگرچه به واسطه فرم مثلث گونه نگاه را به سمت بالا جلب می‌کند اما به دلیل اینکه بنای غیر مذهبی و مقبره شاهی هستند نمی‌توانند گزینه درست باشند.

۷- گزینه «۳» زیگورات چغازنبیل در شوش مربوط به تمدن عیلام و حدود سال ۱۲۵۰ ق.م می‌باشد.

۸- گزینه «۴» طبق کاوش‌هایی که رومن گیرشمن ایران شناس و نویسنده کتاب هنر ایران در تپه سیلک انجام داده است قدمت این تپه به هزاره ۵ ق.م رسیده و آن را قدیمی ترین سکونت گاه بشر در دشت بشمار می‌آورند.

۹- گزینه «۱» برای اولین بار در تمدن بین‌النهرین به دلیل استفاده از مصالح آجر و خشت خام تکنیک طاق زنی و ایجاد قوس ابداع گردید.

۱۰- گزینه «۳» تپه سیلک در نزدیکی کاشان با قدمت هفت هزار ساله به عقیده گیرشمن، ایران‌شناس معروف فرانسوی قدیمی‌ترین سکونت‌گاه بشر است که در دشت ساخته شده است.

۱۱- گزینه «۳» تصویر داده شده نشانگر بنای زیگورات چغازنبیل است این بنا متعلق به تمدن عیلام حدود سال ۱۲۵۰ قبل از میلاد می‌باشد که در پنج طبقه ساخته شده است امروز تنها دو طبقه و نیم آن هنوز پابرجاست.

۱۲- گزینه «۴» اقوام اورارتو اقوامی بودند که پیش از ورود آریایی‌ها و شروع دوران تاریخی ایران زمین در شمال غربی فلات ایران در کنار دریاچه وان (ترکیه امروزی) زندگی می‌کردند و استفاده از مصالح سنگ و چوب از خصوصیات معماری این قوم بشمار می‌رود. معماری سبک پارسی در ایران باستان تا حدودی از معماری اقوام اورارتو تأثیر پذیرفته است.

۱۳- گزینه «۴» تپه حسنلو در جنوب غربی دریاچه ارومیه از آثار مربوط به تمدن ماد می‌باشد. مهم‌ترین اثر کشف شده در این منطقه جام طلای حسنلو است که امروزه در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۱۴- گزینه «۳» سومری‌ها از مصالح آجر، گل و قیر برای زیرکار، و آجرچش و بعضی اوقات از آجرهای لعاب‌دار برای روکار (نما) استفاده می‌نمودند. از چوب هم در این معماری استفاده می‌شد، در واقع اساس و پایه معماری سومری‌ها (بعد از آن‌ها آکدی‌ها و بابلی‌ها) از جرز و قوس و طاق گهواره‌ای بوده است.

۱۵- گزینه «۴» خط میخی ← ابداع سومری‌ها بود.

آزمون فصل اول

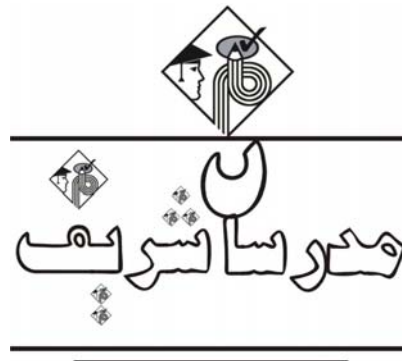
- ۱- اساس معماری طاق و قوس در کدام تمدن است؟
 (۱) بین النهرین (۲) مصر (۳) یونان (۴) ایران
- ۲- اولین بار آجر لعاب دار رنگی در آثار معماری کدام تمدن دیده شد؟
 (۱) سومر (۲) آشور (۳) روم (۴) میسن
- ۳- اریحا چیست؟
 (۱) نام شهری در یونان (۲) یکی از تمدن های بین النهرین
 (۳) نام دهکده ای در دره رود اردن مربوط به نوسنگی (۴) نام شهری در آناتولیا
- ۴- ..... در زبان بابلی سکوی پله پله ای و در زبان سومری ها به معنای کوه است.
 (۱) معبد (۲) اور (۳) زیگورات (۴) مصطبه
- ۵- کاخ ماری از آثار کدام دوره می باشد؟
 (۱) آشور (۲) سومر (۳) بابل (۴) روم
- ۶- اولین اقوامی که به فن استفاده از فلزات آگاهی داشتند کدام بودند؟
 (۱) سومری ها (۲) آکدیان (۳) بابلی ها (۴) آشوری ها
- ۷- قدمت زیگورات ها به حدود چند هزار سال قبل از میلاد برمی گردد؟
 (۱) ۱۰۰۰ (۲) ۲۰۰۰ (۳) ۳۵۰۰ (۴) ۴۵۰۰
- ۸- دروازه ایشنار در کجاست؟
 (۱) دهلی (۲) بابل (۳) بغداد (۴) نینوا
- ۹- موجودات تخیلی واساطیری که از ترکیب اعضای انسان و حیوان بوجود آمده اند ..... نامیده شده و در نقش برجسته های ..... زیاد دیده می شود.
 (۱) تندیس - بابل (۲) پیکره - آکد (۳) اسفنگس - آشور (۴) اسفنگس - بابل
- ۱۰- کدامیک از گزینه های زیر را می توان مهمترین اختراع بشری محسوب نمود؟
 (۱) سفالگری (۲) کشف آتش (۳) کشف فلزات (۴) اختراع خط و نوشته

لطفاً جهت مشاهده پاسخنامه آزمون ها به سایت www.modaresanesharif.ac.ir مراجعه نمایید.

بخش دوم
معماری اسلامی

فصل نهم

حکومت‌های صدر اسلام

مقدمه

مفهوم مکان و بنا در تفکر اسلامی

انسان موجودی است که نفس و جاننش قبل از خلقت جسمش در دنیا وجود داشته است. انسان مسافری است که از نزد خدا آمده و دوباره به نزد خدا برمی‌گردد. عالم تاریخ و زمان و طبیعت جزئی از راه طولانی است و بقیه مسیر در خارج از دنیا اتفاق می‌افتد. چون انسان قبل از این حیات در نزد خدا زندگی داشته، عالم و بینا بر تمام کمالات و زیبایی‌ها بوده است ولی وقتی به این دنیا پا می‌گذارد در این زندگی دنیوی، حجاب‌ها و پرده‌هایی، آگاهی‌های ما را محدود می‌کنند. در این دنیا انسان دارای سه مرحله زندگی است:

مرحله اول (سر پناه‌سازی): انسان خودش در پایین‌ترین حد و معرض آزار و هجوم و تعرضات طبیعت است و انسان در این مرحله برای امان یافتن از این تعرضات دست به ساختن سر پناه می‌زند تا از این آسیب‌ها در امان بماند. حداقل و ساده‌ترین مواد را از خود طبیعت و به شکلی ابتدایی تقریباً به شکل یک حفره می‌سازد.

مرحله دوم (ساختمان‌سازی): از طبیعت فرار نمی‌کند بلکه طبیعت را رام می‌کند و از آن بهره‌گیری می‌کند و نیازهایش هم کمی بیشتر شده است. نیاز های فراوان‌تری پیدا شده که باعث تقسیم شدن معماری و پیچیدگی آن می‌شود مانند ساختن انبار، پذیرایی، اطاق بچه و...، تنظیم نور توسط پنجره‌ها، سایبان، ایوان‌ها و... در این مرحله بعضی از مصالح را از جاهای دیگر می‌آورد و مصالح مختلف را با همدیگر ترکیب می‌کند و مصالح جدید می‌سازد، بیشتر مسئله رفاه برای انسان مطرح است و صورت‌های ساختمان‌سازی در تمدن‌ها و مناطق مختلف جهان متفاوت می‌شود و خصوصیات خاص محله‌ای به خود می‌گیرد.

مرحله اول و دوم به نیاز های جسمانی انسان توجه داشته است.

مرحله سوم: معماری از اینجا آغاز می‌شود. در اینجا به خصوصیات شخصیتی و روحی و درونی انسان برای ساختن بنای متعلق به او در نظر گرفته می‌شود، معماری نوستالژیک است (نوستالژی یعنی آرزومندی) یعنی انسان متعالی و روحانی که می‌خواهد و آرزو دارد در روی زمین آسمانی زندگی کند مثلاً حافظ انسانی است که جایگاهش آسمان بوده است و اگرچه در دنیای مادی دارای وضع مادی خوبی نبوده است ولی باید آرامگاهش طوری طراحی شود که در خورشان و مرتبه الهی او باشد.

آلوده شدن به چیزی

بیگانه شدن انسان را با اصل خود عرفاً تفسیرهای گوناگون کرده‌اند. شیخ محمود شبستری می‌گفت: انسان باید از خودش بیگانه شود و خارج شود تا با حق و تعالی آشنا شود. معمار مسلمان این نوستالژی در او هست زیرا می‌داند انسان از کجا آمده است و متعلق به کدام اصل است لذا صورت معماری طوری می‌شود که ربطی به این دنیای زمینی ندارد و همه در جهت یادآوری مسکن مألوف می‌باشد. علائم و صور و فرم‌های معماری اسلامی همه اشاره به عالم بالا و ربانی دارد و مشابهتی با حالت طبیعی و عالم مادی ندارد.

جلوی تمام مساجد قدیمی حوض بوده است. بعد رواق، هشتی تاریک و بعد از دو طرف راه‌های موربی که ما را به گنبد خانه راهنمایی می‌کند. تمام این عناصر از نظر فرهنگی با مناسک حج همخوانی دارد و به طور سمبلیک تمام مراسم حج طی می‌شود پیشخوان جلوی مسجد یادآور صحرای عرفات، حوض نمودی از غسل کردن برای شروع مناسک حج، دو راه مورب به طرف فضای اصلی یادآوری سعی بین صفا و مروه است. نیمه تارک بودن هشتی برزخ و میانگی نور و ظلمت را می‌رساند و راه رسیدن به حقیقت از این عالم برزخ مستقیم نیست و از دو راه مورب که به نوعی می‌تواند به سیر و سلوک هم تفسیر شود می‌توان به حقیقت رسید. در درون مسجد گنبد مانند فضای لایتناهی آسمان بر روی ما احاطه دارد.

اولین چیزی که خداوند خلق کرد به اسماء مختلف گفته می‌شود مثل عقل اول، نور اول و روح اول.

عقل اول به معنای جبریل اولین مخلوق است و در گنبد نقطه مرکز که به آن خلقت اول برمی‌گردد دلالت بر احاطه علم و عقل خدا بر وجود ما دارد. نقوش دور گنبد که از مرکز شروع شده و کثرت می‌یابد تا دایره‌های بزرگ دلالت به ناخودآگاه توجه‌مان به نقطه مرکزی و جاذبه تمام خطوط به طرف مرکز و وحدت اشکال جلب می‌شود.

توضیح درباره مقبره حافظ

عدد ۸ دارای معنی و تفسیر است. عرش پروردگار ۸ زاویه و ۸ طرف دارد که خداوند در قیامت ۸ فرشته عرش به معنای رحمت و رحمان و جایگاه خدای رحمان است. حافظ با ۸ ستون سمبلیک به معنای ۸ فرشته در زیر عرش رحمت پروردگار خفته است. هایدگر می‌گوید: معابد یونانی مقدس هستند زیرا خدایان در این معبد حضور دارند. گرداگرد این معبد عالمی از موجودات و مناسبت‌ها به وجود آمده است که همه بر روی این معبد تمرکز دارند و همه این موجودات به هر حال حس کرده‌اند که خداوند در اینجا حضور دارد. وقتی ما می‌گوییم هنر اسلامی یعنی هنری که نوعی خداوند در آن حضور می‌یابد، باشد و مختص زمانی باشد که با ظهور دین اسلام همزمانی داشته باشد. بعضی می‌گویند خطاطی اولین هنری است که از بطن اسلام درآمده برخی دیگر معماری و بعضی دیگر موسیقی را اولین هنر می‌دانسته‌اند. در مورد موسیقی گفته‌اند: که لذت موسیقی وقتی واقعی است که خاطره بانگ و ندای خداوند «الشت بریکم...» را در ذهن زنده می‌کند. عده‌ای می‌گویند خط است: اولین چیزهایی که در اسلام به عمل آمد ثبت قرآن بود که حضرت علی (ع) زیبایی و قواعد خط و از جمله خط کوفی را وارد نوشتن قرآن کردند. عده‌ای دیگر می‌گویند چون اولین اثری که پیامبر ساخت مسجد بود پس معماری اولین اثر هنر اسلام است و در میان تمام این نظرات چیزی که قرین به یقین است تقدم موسیقی است که یادآور صوت و وحی‌های خداوندی است. هنر زمانی هنر قدسی است که هنرمند آن دارای فضائل و ویژگی‌های خاصی باشد که هر کسی نمی‌تواند دارای این کمالات و فضائل باشد. هنری، هنر مقدس است که برای خدا بوده باشد.

امویان

پس از مرگ حضرت پیامبر در سال ۶۳۲ (دهم هجری) بر سر خلافت و جانشینی پیامبر اختلاف نظر پیش آمد و ابتدا ابوبکر و بعد عمر، عثمان و حضرت علی خلافت مسلمین را بر عهده گرفتند. هواداران حضرت علی پس از او از اطاعت معاویه سرباز زدند و حضرت امام حسن (ع) را به عنوان خلیفه خود برگزیدند امام حسن (ع) با معاویه عهدنامه‌ای امضاء کرد و قدرت در دست معاویه ماند و امام حسن از کوفه به مدینه هجرت نمود و معاویه دمشق را برای اقامت برگزید و در آنجا سلسله پادشاهی امویان را پایه‌گذاری کرد. در اوایل دوره، هند، ایران، مصر و شمال آفریقا زیر نفوذ حکومت مرکزی دمشق بوده‌اند. در این زمان نقطه قوی مقابل اسلام، امپراتوری بیزانس در ترکیه امروزی بود و همزمان در اروپا کارولنژی‌ها و اتونی‌ها، که حکومت‌های ضعیفی بودند.

معماری

خانه پیامبر و مسجدی که پیامبر اسلام (ص) در مدینه ساخت به عنوان قدیمی‌ترین مسجد و مکان عبادت مسلمین شناخته می‌شود. مسجد مدینه در طی قرون بعدی بسیار دستخوش تحول و بازسازی شده است.

کج مثال ۱: قدیمی‌ترین مسجد جهان کدام است؟

(۴) مدینه

(۳) زواره

(۲) دهلی

(۱) فهرج

پاسخ: گزینه «۴»

قدیمی‌ترین مسجدی که تاکنون به طور اصلی باقی مانده است قبه‌الصخره در بیت المقدس (اورشلیم) می‌باشد. (تصاویر ۱ و ۲) این مکان در ابتدا معبد سلیمان بوده است که بعدها مسجد عمر نیز در همین جا بنا شده است. یهودی‌ها اعتقاد دارند در این محل بوده که حضرت ابراهیم فرزندش اسماعیل را برای قربانی کردن آورده بوده است، اعراب عقیده دارند که پیامبر از این محل به معراج رفت. در زیر این سنگ غاری بود به مساحت ۱۵ پای مربع با سوراخی به قطر یک متر که در بالای آن که از نظر بهودیان محل ریختن نذورات بوده است. خلیفه عبدالملک در ساختن این بنا عظمت کلیسای سپولجر را منظور داشته است. گنبد این بنا دو لایه و لایه بیرونی مطلا است. در بین سال‌های ۹۶۱ - ۶۹۷ به دستور عبدالملک خلیفه عمومی ساخته شد.

کج مثال ۲: قدیمی‌ترین بنای اسلامی که تاکنون به شکل اولیه پا برجاست؟

(۴) مسجد دمشق

(۳) مسجد فهرج

(۲) قبه الصخره

(۱) مسجد قرطبه

پاسخ: گزینه «۲»

از لحاظ ادبی و هنری بزرگ‌ترین آثار امویان در زمان حکومت ولید به وجود آمد زیرا در این زمان مرزهای امپراتوری اسلام از رود سند در شرق تا دریای جبل الطارق در غرب گسترش پیدا کرده بود. به دستور ولید مسجد جامع دمشق ساخته شد. (تصویر ۳) این در اصل معبد مقدس رومیان به نام ژوپیتور بوده که بعدها به کلیسای حضرت جان (یحیی) نامگذاری شد. سبک این بنا به سبک باسیلیکایی است یعنی یک طرف شبستان ستون دار و سه طرف رواق دارد. در وسط حیاط یک وضوگاه و یک بیت‌المال وجود داشته است، سقف بنا چوبی است، منبر این مسجد عظیم و دارای در ورودی می‌باشد و مکان سخنران سر پوشیده و محفوظ است. مناره‌های این برج‌ها، چهارگوش بوده‌اند که در چهار گوشه بنا ساخته شدند و برای اولین بار به عنوان گفتن اذان استفاده شده‌اند. تزیینات آن بیشتر به شکل مشبک در سنگ است. یکی از تغییرات معماری رومی در این بنا شبستان است که منحنی‌هایش به نیم دایره نزدیک و بعدها به زاویه محراب مبدل شده است. چهار آتش‌سوزی مهیب در این مسجد روی داد که تقریباً تمام تزیینات ساختمان مسجد را از بین برد. مقبره جان یحیی در وسط صحن مسجد سالم باقی مانده است.

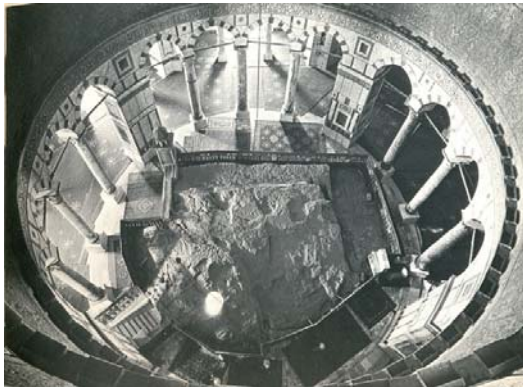

کج مثال ۳: معماری اسلامی امویان از کدام تمدن‌ها بیشترین تأثیر را گرفته است؟

- (۱) یونان - ایران (۲) بیزانس - روم (۳) بیزانس - ساسانیان (۴) مصر - روم

پاسخ: گزینه «۳»

قصر آلو، قصر الحیر، مساجد هماه در سوریه و قرطبه در اسپانیا، مسجد زیتون در تونس و عقبه در قیروان همه از سبک معماری مسجد دمشق الهام گرفته‌اند. امویان با تجمل و قدرت زیاد حکومت می‌کردند و در ساختمان کاخ‌های آن‌ها و تزیینات آن بیشتر با موزاییک بوده است، تأثیرات معماری کاخ‌های ساسانی کاملاً مشاهده می‌شود. و در کل هنر امویان دمشق در سوریه هنری است تلفیقی از هنر مصر، بیزانس و هنر دوره ساسانی. در ساختن مساجد از بناهای کلیساها که در همان محل بوده الهام گرفته‌اند و هنر یونانی نیز کمی تأثیرگذار بوده است و مصالح به طور عمده از سنگ بوده است.

تصویر ۲- داخل بنای قبه‌الصخره - صخره مقدس موری در میان شبستان

تصویر ۱- قبه الصخره - بیت المقدس - اورشلیم - پایان بنا ۶۹۲ م.

کاخ‌های امویان

قصر عمری یا کلاه فرنگی قرمز: توسط ولید اول با سنگ‌های ماسه‌ای سرخ در کنار چشمه‌ای بنا شده است و دارای نقاشی‌هایی از آهوان می‌باشد. مجموعه عظیم قصر الحیر که دارای دو قصر جداگانه می‌باشد یک قسمت غربی و قسمت دیگر شرقی.

تصویر ۳- مسجد جامع دمشق، امویان، قرن اول هجری

قسمت شرقی بزرگتر و در یک طبقه است و دارای کتیبه‌ای از خلیفه حشام به سال ۱۱۰ بعد از هجرت می‌باشد. این بنا با استفاده از آجر کاری تزیین شده است.

قصر مشاطه (قصر زمستانی): دارای دیوارهای عظیم است و نفوذ معماری رومی در آن دیده می‌شود. از نظر عظمت این کاخ شبیه کاخ‌های ساسانیان است. در این کاخ وجود اطاق تخت (اطاقی که تخت پادشاه در آن تعبیه شده است) نشانه نفوذ بیزانس است. تزیینات داخل و خارج مشاطه نقاشی‌های آن است. دیواره کاخ از سنگ‌های آهکی تزیینی پوشیده شده است.

صنایع دستی

مشبک‌کاری و کنده‌کاری روی چوب و عاج از هنرهای ظریف و زیبای امویان است. که بر روی منبرها، زیر قرآنی (رحل) و صنایع دستی دیگر کار می‌کردند. قدیمی‌ترین منبرها ساخته شده در مسجد عقبه قیروان (در تونس) است که در قرن سوم هجری ساخته شده است و نوع تزیینات آن مربوط به دوران امویان می‌باشد.

کج مثال ۴: نخستین نمونه‌ی بارز معماری اسلامی در قرن دوم هجری پس از قبه الصخره کدام است؟

- (۱) مسجد الازهر (۲) مسجد جامع دمشق (۳) مسجد جامع سامرا (۴) مسجد جامع قیروان

پاسخ: گزینه «۲»

عباسیان

آخرین خلیفه اموی، مروان به دست ابومسلم خراسانی کشته شد و حکومت عباسیان با کمک ایرانیان بر سر کار آمد. هارون الرشید خلیفه مشهور عباسی برای جلوگیری از نفوذ بیزانس با حکومت شارلمانی در اروپا رابطه دوستی نزدیک برقرار کرد. پایتخت عباسیان ابتدا بغداد بود ولی به دلیل ترسی که از نفوذ ایرانیان در دربار داشتند پایتخت را به سامره انتقال دادند. در ابتدا نفوذ هنر ساسانیان و در سامره نفوذ هنر ترک بیشتر مشهود است. حکومت‌های هم‌زمان با عباسیان: طاهریان در ایران، امویان در اسپانیا، طولونی‌ها در مصر، شارلمانی در اروپا.

معماری

در این زمان مصالح عمده ساختمانی آجر و خشت و تزیینات بیشتر به صورت آجرکاری، گچبری، کنده‌کاری روی گچ و در مورد کاخ‌ها نقاشی دیواری الهام گرفته از هنر ساسانی است.

خلیفه منصور شهر بغداد را به شکل دایره‌ای با برج و بارو ساخت و کاخ خلیفه در مرکز شهر قرار داشت. دومین شهری که خلیفه منصور ساخت شهر رقاء در کنار رود فرات است که دروازه این شهر تزیینات آجرکاری زیبایی دارد. خلیفه معتصم در سال ۸۳۶ میلادی پایتخت را به سامره انتقال داد. سامره شهری بود که با خصوصیات برجسته در دوران عباسیان (با یک میلیون جمعیت) دارای اهمیت زیادی بود. نقشه‌بندی، کانال‌کشی آب، احداث مساجد، کاخ‌ها و خانه‌ها آن را به یک شهر مشهور تبدیل کرده بود.

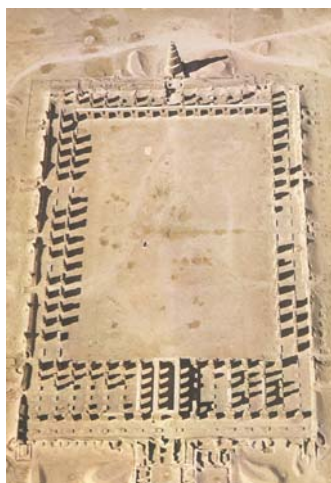
مسجد جامع سامره: از لحاظ اندازه بزرگترین مسجد دنیا بوده است (۱۷۰ × ۲۶۰ متر). (تصویر ۴ و ۵ و ۶) دیوار خارجی از آجر قرمز بوده که آثار آن تا امروز پا برجاست. نمازخانه دارای ۴۶۴ ستون که تنها پایه‌های آن باقیمانده است. به فاصله ۳۰ متر از مسجد مناره‌ای حلزونی شکل وجود دارد. بنای این مسجد به دست خلیفه‌المتوکل ساخته شده است. این خلیفه در شهر جعفریه مسجد ابودلف را هم بنا کرد. مسجد ابودلف کوچکتر از مسجد سامره است و مناره آن هم کپی کوچکتر مناره مسجد سامره است سبک هر دو مسجد شبستانی است، مصالحشان از آجر و تزیینات عمدتاً گچبری است.

تصویر ۴- مسجد جامع سامره - عراق - قرن ۹ هجری ق. م.

قصر منصور در بغداد تحت عنوان قصر طلایی: این قصر تالار پذیرایی، تالار تاجگذاری و ایوان بوده است. برای اولین بار به تقلید از معماری ایرانی در ساختمان این کاخ به کار رفت.

المتوکل مجموعاً ۱۸ قصر ساخت که معروف‌ترین آن‌ها قصر بالکوار در نزدیکی سامره است (۸۵۴ - ۸۵۹ میلادی). این قصر دارای یک حیاط مستطیل شکل، تالار اصلی به شکل (تی) و دو اطاق کناری در سمت باریک آن بوده است. از دیگر کاخ‌های عباسی: قصر اخضر در نزدیکی کربلا (قرن ۹ میلادی)، قصر قدیم العباسیه در سال ۸۰۱ در نزدیکی پایتخت.

تصویر ۶- مسجد جامع سامره از نمای بالا

تصویر ۵- مناره مسجد جامع سامره - با فرم حلزونی

تزیینات

گچ‌کاری یکی از تزیینات مهم دوران عباسی است که به سه صورت انجام می‌شده است:

- (۱) تمام زمینه برگ مو و خوشه‌های انگور با برجستگی زیاد (در کاخ مشاطه)
- (۲) کمتر طبیعی است، برگ گل‌ها به هم چسبیده، فضا به چند شکل هندسی تقسیم شده است. (تأثیر هنر ترک)
- (۳) تکنیک خاص عباسیان: برجستگی کم به نام کنده‌کاری پشت ماهی، جزئیات به علت عمق کم تحت تأثیر سایه روشن نور قرار نمی‌گیرد. تزیینات گچی سامره الهام گرفته از روش حیوان‌سازی آسیای مرکزی در قرن هشتم قبل از میلاد بوده است.

کج مثال ۵: گنبد، شبستان، مناره، محراب، صحن، رواق، حجره، مقرنس، عناصر تشکیل دهنده . . . . . است.

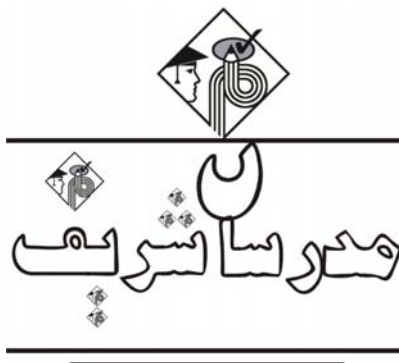
- (۱) معماری ایرانی   (۲) معماری اسلامی   (۳) معماری هخامنشی   (۴) معماری صفوی

پاسخ: گزینه «۲»

بخش سوم
معماری ایران

فصل چهاردهم

ایران باستان

پیش از تاریخ

اولین نشانه‌های هنری در عصر نوسنگی به صورت نقاشی روی دیواره غار در غارهای دوشه، همیان و میرملاس در ناحیه لرستان دیده می‌شود. در تاریخ تمدن ایران عصر مس ۳۵۰۰-۲۵۰۰ ق.م و عصر آهن ۱۵۵۰-۱۵۰۰ ق.م بوده است. سکونت و آغاز تمدن در ایران ابتدا در غارها شکل می‌گیرد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: غار کرفتو، غار قوری قلعه در کرمانشاه و سپس با استقرار در دهکده‌ها و تپه‌های باستانی وارد شکل جدیدی از فرهنگ و تمدن این سرزمین می‌شویم.

تپه‌های باستانی: تپه شوش، تپه زاغه در قزوین، تپه سیلک در کاشان، تپه چشمه علی در ری، تپه گیان در نهاوند، تپه حسنلو در آذربایجان غربی. باستان‌شناسانی که در تپه‌های ایران حفاری و تحقیق کردند: اولین باستان‌شناس لوفتوس انگلیسی بود، دیو لافوا و همسرش از فرانسه، ژاندوموآن، ژان دوله و در نهایت رومن گیرشمن که کتاب هنر ایران در دو جلد از مهم‌ترین آثار اوست. کاشان را به عنوان اولین مرکز زندگی ایرانیان معرفی کرد (حدود هزاره ۵ ق.م)، آب چشمه فین باعث ایجاد آبادانی و زندگی در این منطقه بوده است.

در سیلک فرهنگ پرستش خدایان و گیاهان (درخت زندگی) با الهام از اساطیر بین‌النهرین وجود داشته است. در ابتدا برای تدفین مردگان خود آنها را در کف اتاق به همراه وسایل اولیه زندگی و حتی گاهی همراه همسر و اسب متوفی دفن می‌کردند. این فرهنگ در قوم سکاها در سیبری و در مصر هم بوده است. در تپه دوم کمی تغییر می‌بینیم قبرستانها دور از محل زندگی قرار دارد و بعدها مردگان خود را در خمره و کوزه‌های بزرگ مانند تابوت دفن می‌کردند (تصویر ۱). خانه‌ها در این منطقه به صورت گلی و چینه‌ای دیده شده است. و مشخصه مهم هنر این دوران سفالینه‌های منقوش و متنوع بوده است، سبک نقوش و ترکیب و تغییر موضوعها ارزش سمبلیک دارند و با تشریفات تدفین مردگان مربوط هستند. نقوش هندسی مثلث و جناقی و اشکال حیوانات مانند اسب و بز بر روی سفال‌های سیلک بسیار دیده می‌شود.

تصویر ۱- سیلک - گورستان «ب» گورهای خریشته‌ای - قرن ۶ ق.م
 خورویین محل تمدن دیگری است که در ناحیه ماد مرکزی، در فاصله ۸۰ کیلومتری مغرب شهر تهران، در کنار راهی که بین النهرین را به آسیای مرکزی وصل می‌کنند، قرار دارد. هنر خورویین از یک طرف دارای همان خصوصیتی است که تمدن سیلک داشت به این معنی که جنبه ایرانی بودن آن قوی‌تر بود، و از طرف دیگر خصوصیات خاصی داشت که به نظر می‌رسد تأثیر ساکنان غیرایرانی بوده است. طبق تحقیقات به عمل آمده در گورستان‌های خورویین اشیاء آهنی بسیار زیادتر از سیلک کشف شده است. سفال خورویین یک رنگ است مثلاً سیاه یا خاکستری مایل به سیاه و گاهی قرمز و از سفال سیلک تقلید شده است. نمونه اصلی سفال خورویین ظرف نوک درازی شبیه به پرند است که در مراسم تدفین جهت ریختن مایع متبرک به گوش و دهان و چشم مرده به کار می‌رفته است. در این ظرف از نوع ظرفی که به زبان یونانی کرنوس نامیده می‌شود فقط یک نمونه دیده شده، این ظرف به صورت استوانه مدور توخالی است و روی یک قسمت آن ظرف کوچکی است که از دهانه حلقه استوانه‌ای پایه را از مایع پر می‌کند و روی قسمت دیگر ظرف مرگی است که در محل نوک آن سوراخی است که مایع از آن بیرون می‌آید.

از تمدن‌های کهن باید به هنر لرستان، املش و حسنلو نیز اشاره کرد. در هنر لرستان مجسمه‌های کوچک برنزی جلب توجه می‌کند که مظهر خدایان اسطوره‌ای هستند و به شکل نمادین ساخته شده‌اند. سنجاق‌هایی که یک سر آن نقش سر انسان است، کمربندها و دستبندهای برنزی با کنده‌کاری نمونه‌های بسیاری در لرستان کشف شده است.

تمدن مهم دیگری که باید به آن اشاره شود تمدن حسنلو مربوط به هزاره اول ق.م در ناحیه آذربایجان غربی نزدیک ارومیه است. بلندی تپه ۲۰ متر و برفراز آن آثار سده‌های ۸ - ۹ ق.م مربوط به اقوام مانایی دیده می‌شود. در این مکان برای اولین بار به ساختمان نظامی به صورت قلعه و دژ برمی‌خوریم که در درون آن دالان‌های ستوندار و جرذدار و تزیینات دیواری دیده می‌شود.

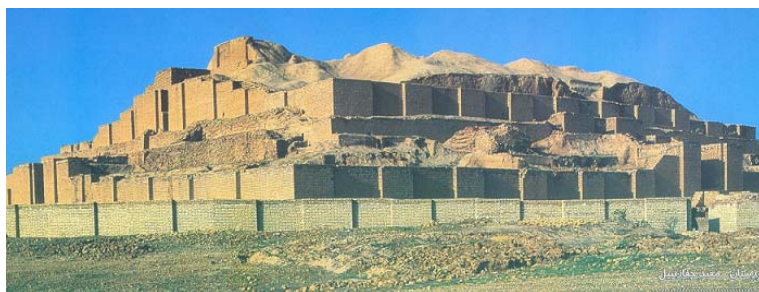
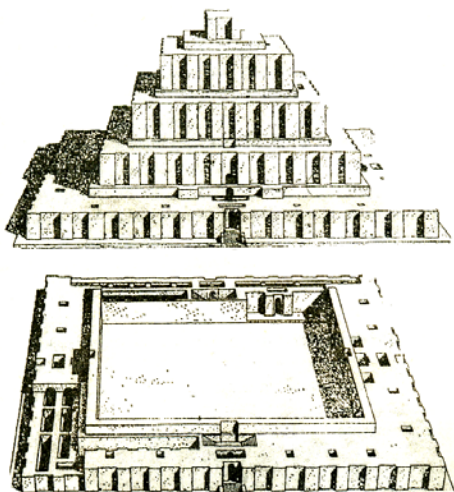
همراه با ابرار جنگی یافته شده در این منطقه مهم‌ترین اثر به دست آمده جام طلای حسنلو است که به وسیله رابرت امریکایی در سال ۱۳۴۷ کشف شد. بر روی این جام صحنه‌های متنوعی حکاکی شده است و طبق نظر خانم ادیت پورادا (باستان شناس) موتیف‌ها و نقوش اساطیری این جام متعلق به اقوام هوری‌ها و میتانی‌ها می‌باشد.

اولین پایتخت در ایران، انزان یا انشان در شوش و متعلق به عیلامی‌ها است. قرن ۳ و ۴ ق.م عیلامی‌ها دارای خطی بودند به نام پروتوئیلیم که به خط میخی و تصویری است که این خط بر روی دیواره‌های زیگورات چغازنبیل دیده می‌شود. مصالح زیگورات چغازنبیل از آجر است که روی لبه‌های آجر خط عیلامی نوشته شده است.

در این منطقه مجسمه گاو سفالین که بر روی قسمت‌هایی از آن لعاب و رنگ دیده می‌شود یافت شده است.

تمدن عیلام

از ۳۲۰۰ سال قبل از میلاد، تمدنی در ایران بوجود آمد که آن را عیلام آغازین نام نهادند و منشاء این تمدن از بین النهرین بود. از این زمان بشر زندگی کوچ‌نشین و غارنشینی را رها کرده و با روی آوردن به کشاورزی، یکجانشین شده و از این زمان به تشکیل دولت شهرها و اجتماعات بشری اقدام نموده است. تمدن عیلام بخش غربی و تمام نواحی جنوب فلات ایران را در بر گرفته است و به واسطه این تمدن شهرهای متعددی در این عرصه پدید آمد. این شهرها توسط حکومتی داخلی اداره می‌شدند اما همه آنها تحت لوای یک حکومت مرکزی به مرکزیت خوزستان قرار داشتند. از مهم‌ترین مناطق متعلق به عیلامی‌ها می‌توان از شوش، هفت تپه و چغازنبیل نام برد. مهم‌ترین بنای بجا مانده از این تمدن زیگورات چغازنبیل است. (تصویر ۲)

تصویر ۲- تصویر نما و طرح و نقشه زیگورات چغازنبیل، ۱۲۵۰ ق.م

چغا به معنی تپه و زنبیل به معنی طرف‌های ساخته شده از الیاف می‌باشد.

ابعاد زیگورات چغازنبیل ۱۰۰×۱۰۰ متر و دارای ۵۰ متر ارتفاع می‌باشد. این زیگورات دارای پنج طبقه می‌باشد که امروزه تنها ۲ طبقه و نیمی از آن پابرجاست. بر روی آجرهای بکار رفته در نما، خطوطی به صورت میخی که همان خط عیلامی است، حکاکی شده است. از دیگر خصوصیات چغازنبیل این است که قدیمی‌ترین طاق قوسی شکل ایران در این بنا و در سقف پله‌های آن وجود دارد.

دوران تاریخی - مادها

آریایی‌ها اقوام ساکن در قفقاز و در کنار دریاچه آرال بودند که از حدود ۲۰۰۰ ق.م به سوی ایران مهاجرت کردند. در فارسی قدیم به آریا، و در سانسکریت به آن ایری می‌گفتند، تعدادی از این اقوام به سمت اروپا (آلمان) و تعدادی به هند رفتند. این اقوام در ایران در کنار دریاچه رضاییه مستقر شدند و در سال ۷۰۸ ق.م اولین حکومت قدرتمند ایران را به وجود آوردند. مرکز حکومت مادها حکمتانه یا اکباتان (همدان امروزی) بوده است.

معماری

معماری مادها عمدتاً به صورت هنر صخره‌ای، سنگی و مقابر دخمه‌ای است. اتاقک‌ها و آرامگاه‌ها همگی به وسیله تیشه در دل کوه تراشیده شده و دارای ستون، ایوان و سکو نیز بوده‌اند. درگاه‌ها معمولاً رو به آفتاب بوده است. در داخل دخمه‌های بر روی بدنه کوه نقش برجسته‌هایی مشاهده می‌شود که نمایانگر صحنه‌های ستایش و عبادت است. البته باید بپذیریم کسانی که این نوع معماری را در دل کوه به وجود آورده‌اند نیز

می توانستند در دشت نیز با آجر و چوب و گل خانه‌هایی بسازند اما آثار چندانی از اینگونه معماری در دوران ماد باقی نمانده است. و تنها می توان به دژ و قلعه واقع در نوشیجان تپه در نزدیکی ملایر اشاره کرد.

آثار معماری مادی: داوود دختر در ممسنی فارس، خورزن در همدان، فخریکا در مها باد، آرامگاه قزقاپان در کردستان عراق، شیرین و فرهاد در صحنه (کرمانشاه)، دکان داوود در سرپل ذهاب (تصویر ۳)، سه دخمه سنگی در اسحاقوند و سکاوند در ناحیه هرسین، تپه زیویه در کردستان، قلعه و دژ در نوشیجان تپه نزدیک ملایر.

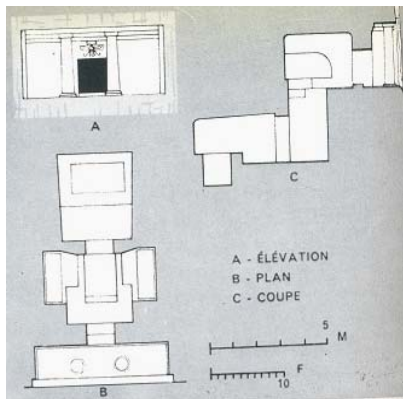
در دخمه دکان داوود در سرپل ذهاب برای اولین نقش برجسته شخصی را می بینیم که «برسم» به دست گرفته و در حال نیایش است «برسم» شاخه یا ترکه چوبی است به شکل نیلوفر یا گل لوتوس که در دست زرتشت دیده شده است. (تصویر ۴)

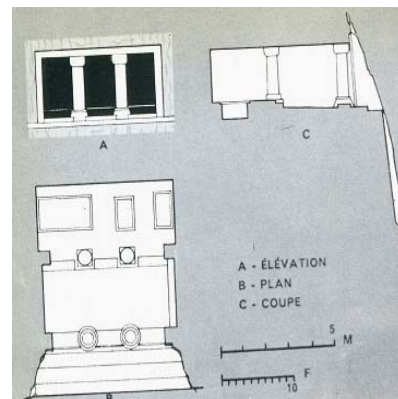
تصویر ۴- نقش برجسته مردی با «برسم» در دست - آرامگاه دکان داوود

تصویر ۳- آرامگاه دکان داوود سرپل ذهاب - کرمانشاه

تصویر ۶- خسرو و شیرین - پلان آرامگاه صخره‌ای - مادها - قرن ۷ یا ۸ ق.م

تصویر ۵- پلان آرامگاهی در دل کوه - فخریکا - زمان مادها

نمونه‌های دیگر معماری صخره‌ای در ایران

همانگونه که ذکر شد مهم‌ترین آثار معماری صخره‌ای در ایران در خدمت اعتقادات مذهبی و دینی بوده است. اما در اینجا لازم است به نمونه‌های مسکونی این نوع معماری نیز اشاره شود.

از شاخص‌ترین روستاهای صخره‌ای می توان از روستای میمند در نزدیک کرمان و روستای کندوان در نزدیکی تبریز نام برد. اقوامی که به ساخت این روستاها اقدام نمودند، از پذیرفتن حاکمیت و فرمانروایی مبتنی بر زور و قتل و غارت سرباز می زدند. به این دلیل در بین کوه‌های پرفراز و نشیب و بریدگی‌های متعدد که از نظر طبیعی برای دفاع بسیار مناسب بود، برای خود پناهگاه‌هایی تعبیه می کردند و در دامنه این کوه‌های مسکونی وجود مزارع و باغ های آنها منظره‌های زیبایی را بوجود آورده است.

هخامنشی

اقوام پارسی از میان دره‌های کوهپایه‌های زاگرس به طرف جنوب و جنوب شرقی شوش آمده و در آنجا در ناحیه‌ای که جزو کشورهای ایلامی بود مستقر گردیدند.

هخامنش موسس کشور پارسیان بود که بعد از او پسرش به پیش پیش شهر انشان (مسجد سلیمان کنونی) را در اختیار گرفت و ناحیه پارس را به تصرف درآوردند. پس از مرگ او حکومت بین دو پسرش «آریارمنه» پادشاه کشور پارس و کوروش تقسیم گردید. کمبوجیه فرزند کوروش اول دو کشور نینوا و پارس را متحد ساخت (۵۵۹ - ۶۰۰ ق.م).

و پیروزی کوروش بزرگ در سالهای ۵۳۰ - ۵۵۹ ق.م بر استیلاک پادشاه ماد کشور پارس را با کشور ماد متحد ساخت.

معماری

خصوصیات کلی معماری دوران هخامنشی را به طور خلاصه می‌توان اینگونه برشمرد: استفاده از تخته سنگ‌های باد بر (سنگ‌هایی که اطراف آن تراش خورده و میان آن با برجستگی‌های طبیعی نتراشیده است) - ساختمان‌ها اغلب بر روی صفا‌های مصنوعی تکیه داده بر کوه ساخته می‌شده است. - پی‌ریزی با استفاده از قله سنگ‌ها بدون استفاده از ملات - نمونه معماری خشک و بدون ملات، تخته سنگ‌ها به وسیله سرب مذاب و یا بست‌های فلزی به یکدیگر متصل می‌شدند. - مصالح بکار رفته سنگ - خشت خام و چوب، سقف‌ها مسطح و چوبی ساخته می‌شدند.

آثار معماری

کوروش در پاسارگاد مجموعه ساختمان‌هایی همراه با کاخ‌ها (بارعام - تشریفات) و یک آرامگاه و چند آتشکده و یک باغ مصفا می‌سازد. در فضای معماری کاخ ستون‌سازی شروع می‌شود. برای اولین بار در تالارها عظمت و بزرگی بنا را شاهد هستیم چرا که بیشتر کاخ‌ها و بناهای هخامنشی با ستون ساخته شده‌اند. استاندارد ستونهای هخامنشی مخصوص خود است یعنی ۱۴ برابر قطر ستون را برای بلندی ستون می‌گرفتند. بعضی از ستون‌ها بیش از ۲۰ متر ارتفاع دارد. چهار فضای مشخص تقریباً در تمام مجموعه‌های کاخ‌سازی این دوره دیده می‌شود که این عناصر در سنت کاخ‌سازی دوران‌های بعدی تاریخ ایران نیز ادامه دار شدند:

۱) دروازه اصلی ۲) تالار پذیرایی ۳) تالار بارعام ۴) اطاق‌های مسکونی

مجموعه پاسارگاد: بر روی صفا‌ی به طول دو کیلومتر و نیم ساخته شده است که شامل قسمت‌های مختلفی چون تالار بارعام آپادانا - کاخ پذیرایی - کاخ خشایارشا و آتشگاه بوده است. سبک کاخ‌پذیری پاسارگاد مانند خیمه‌های ایرانیان پیشین بوده که از دو طرف باز بوده است. در پاسارگاد وجود نقش برجسته مرد چهار بال هم قابل اهمیت است که بر روی یک جرز حجاری شده است تصویر یک مرد بلندقد با لباس بلند، حاشیه ردا با روزت تزیین شده، دستها مقابل صورت برای نیایش، صورت نیم رخ، کلاه پوست مانند با دو شاخ بزرگ بر روی سر و در بالای شاخ‌ها حجاری‌هایی مثل نقوش مصر باستان دیده می‌شود. در بالای جرز کتیبه‌ای به خط میخی بوده است که بنا بر نوشته‌هایش تصویر کوروش معرفی می‌کند در حالیکه مورخین غربی تصویر را اسکندر می‌دانند. گفته می‌شود داستان ذوالقرنین در قرآن اشاره‌ای است به این نقش.

آرامگاه کوروش: بنایی است شامل یک اتاقک با سقفی به شکل خرپشته‌ای که بر روی یک سکوی شش طبقه ساخته شده است. نمای کلی این بنا فرم زیگورات‌های بین‌النهرین را تداعی می‌کند. اختلاف ارتفاع سکوها نشان می‌دهد که آنها سکو هستند و پلکان نیستند. ارتفاع سردر ۱/۳۵ متر و دارای دو در سنگی می‌باشد. تمام ساختمان از تخته سنگ‌های تراشیده بزرگ از جنس آهک سفید که شبیه مرمر است.

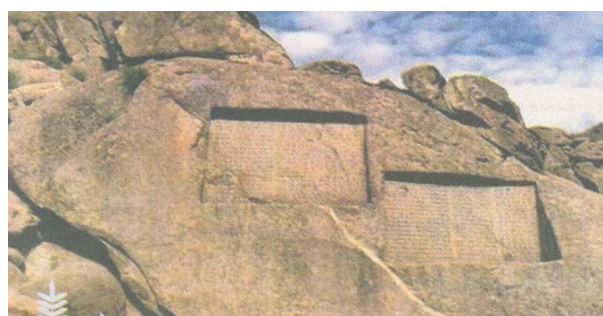
آثار شهر همدان

آثار هنری هخامنشیان در همدان می‌تواند گویای این باشد که این شهر نه تنها در ماد بلکه در این زمان هم پایتخت بوده است. در پای کوه الوند، به فاصله ۵ کیلومتری باختر شهر همدان در دره عباس‌آباد دو کتیبه (گنج‌نامه) متعلق به داریوش و خشایارشا می‌باشد که به خط میخی در زمان هخامنشیان بر روی سنگ حجاری شده است، قرار دارد. (تصویر ۷)

در داخل شهر در یکی از میدانی مجسمه شیر سنگی (تصویر ۸) که در روزگار خود جفت بوده‌اند پیدا شده، این شیر که بنا به فرهنگ محلی قرب و منزلتی پیدا کرده احتمال داده می‌شود که از دوران ماد - هخامنشی یا اشکانی است ولی بیشتر به دوران هخامنشی نسبت داده می‌شود. مقبره استرومردخای مرد بزرگ یهودی در میدان اصلی شهر در همدان است.

تصویر ۸- مجسمه شیر سنگی، همدان

تصویر ۷- گنج‌نامه، کتیبه از دوران هخامنشی، همدان

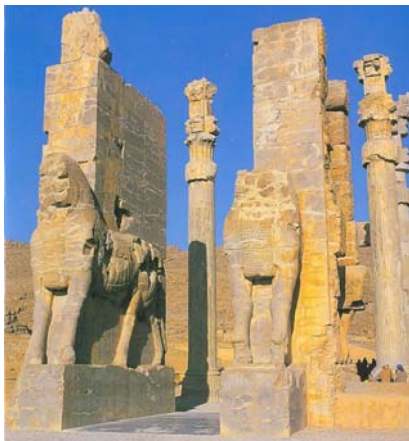
شوش در دوران هخامنشی

برروی ویرانه‌ها شوش که از عیلامیان باقی مانده بود داریوش هخامنشی دوباره شهر را بنا می‌کند. داریوش در یک لوحه کلی ثبت می‌کند که برای تزیین و ساخت کاخ‌هایم از هنرمندان ملل مختلف و مصالح و اشیاء گرانبهای همسایگان و از دور دست استفاده کردم. بنا به گفته‌ای، آجرکاری این بنا کار هنرمندان بابلی است زیرا که دروازه ایشتر در بابل مربوط به بابل جدید و زمان بخت النصر از ویژگی‌های خاصی برخوردار است و تزیینات کاخ آپادانا شوش بیشتر متأثر از نقش و نگارهای بنای بابلی اما زیباتر و کامل‌تر است.

برروی دیواره‌ها گلی و خشتی، آجرهای لعابدار همراه با نقش و نگارهای هندسی و گیاهی و حیوانات تلفیقی مثل اسفنگس، شیردال (بدان شیر - کله قوچ بالدار) و همچنین از همه مهم‌تر سربازان جاودان هخامنشی است که با لباس‌های الوان و زیبا در دو نوع لباس نشان داده شده‌اند و به دلیل اقلیم و گرمای خاص هنر شوش بیشتر از گل و آجر و فقط ستون‌ها از سنگ هستند بنابراین ناپایدار مانده‌اند اما از نظر موقعیت نظامی یکی از مراکز مهم شوش است که در کنار بین‌النهرین قرار دارد.

تخت جمشید

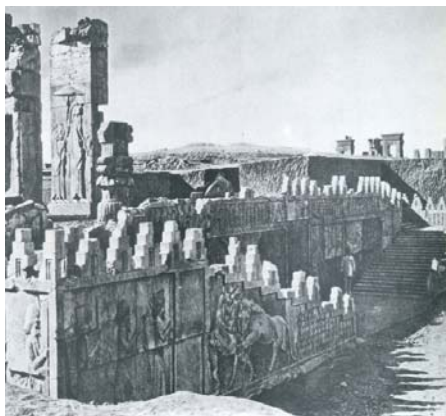
داریوش هخامنشی بعد از ساختن کاخ شوش در نزدیک مرودشت کنونی در پای کوه رحمت (مهر) سنگ بنای صفا عظیم تخت جمشید را گذاشت. (تصویر ۹) بعد از او پادشاهان دیگر هخامنشی هر کدام در تکمیل بناهای این صفا بزرگ شرکت داشتند باستان‌شناسانی که در اینجا کار کردند اشمیت و هرتسولد بوده‌اند بعضی قسمت‌هایی که از زیر خاک بیرون آوردند بلندی سکو و فضای معماری این صفا را پدیدار کرد. در تخت جمشید کاخ‌هایی مثل کاخ بارعام، کاخ آپادانا، کاخ صد ستونی، کاخ سه دروازه و کاخ معروف داریوش به نام تچر و یا تالار آینه، و دیگر کاخی است به نام هدیش مربوط است به زمان خشایارشا که وجود دارد. دروازه ملل در ورودی کاخ خشایارشا، (تصویر ۱۰) تالار خزانه و کاخ معروف حرمسرای خشایارشا که قسمتی از آن و تالار خزانه امروز به موزه تبدیل شده است. قسمت‌های دیگری به نام ساخلو و اطاق‌های دیگری برای نگهبانان.

تصویر ۱۰- دروازه ملل، تخت جمشید

تصویر ۹- نمایی از مجموعه تخت جمشید، حدود سده پنجم ق.م

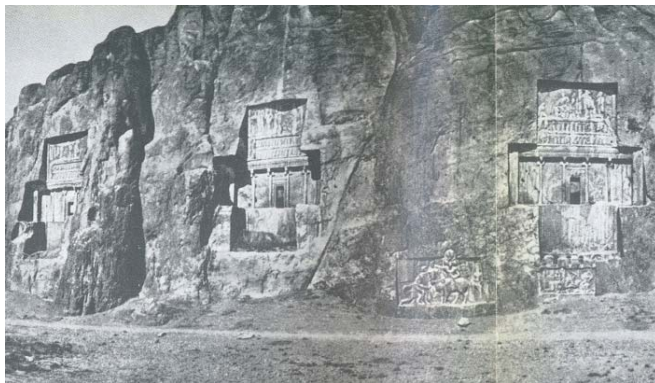
تصویر ۱۱- تخت جمشید - پله ورود به کاخ سه دروازه

بزرگی این صفا در حدود ۴۵۰ × ۳۰۰ متر است بلندی ستون‌هایش بعضاً در حدود ۲۰ متر می‌رسد. گفته می‌شود که ۵۵۰ ستون در اینجا برپا بوده است در حالیکه امروزه این تعداد به ۱۴ می‌رسد. شاید بعضی از این ستون‌ها از چوب بوده است برای ایستایی و بر پا ساختن این ستون‌ها علاوه بر بست‌های فلزی و مذاب و ملات‌ها باید به یک روش خاص به نام سیکلوپین اشاره کرد و آن ساییدن سنگ‌ها و صیقل آنها نیز می‌باشد. در تمام دیواره‌های درون کاخ‌ها، کنار پلکان‌ها، وسط جرزهای پهلوی درگاه‌ها و حتی در بلندی‌های زیر سقف کتیبه به خط میخی و حجاری‌های متنوعی دیده می‌شود. ساخت کل مجموعه تخت جمشید حدود ۱۰۰ سال طول کشیده است. (تصویر ۱۱)

در بعضی از قسمت‌ها هدیه آورندگان، رژه رونندگان صحنه‌های ستایش به طرز بسیار متناسبی به صورت نقش برجسته روی بدنه‌ها حک شده است. از ویژگی‌های این برجستگی‌ها اولاً عموم حجاری‌ها در یک کاردبندی معین و با حاشیه‌هایی از همدیگر جدا شده‌اند. در بین این حاشیه‌ها یا جداول نقش روزت، شبیه به هنر آشوریان و یا یونانیان جای گرفته‌اند فواصل بین این تصاویر انسانی درخت سرو دیده می‌شود که نمادی است از درخت همیشه سبز زندگی، اما در بعضی جاها این درخت زندگی تبدیل به پالم و یا پالم (نخل تزیینی) می‌شود در فیگورهای تخت جمشید غم و

غصه، شادی و سرور، خشم و غضب دیده نمی‌شود همه چهره‌ها یکنواخت است اکثر چهره‌ها از نیم رخ تصویر شده‌اند ممکن است از کمر به بالا گردشی در بدن ایجاد شده باشد اما باز سر از پهلو دیده می‌شود. چین و چروک در لباس‌های این دوره کم پیدا است آستین گشاد و لباس‌های بلند به راحتی و به زیبایی نشان داده شده است به گونه‌ای که مناسب اسب سواری و حرکت در بلندی بوده است در صفت تخت جمشید هیچگونه تصویری از زن دیده نمی‌شود. در تخت جمشید از آتشگاه یا آتشکده خبری نیست شاید از تمام بناهای این دوره به عنوان یک ستایشگاه بزرگ استفاده شده باشد. در حجاری‌های تخت جمشید هیچگونه خطایی دیده نمی‌شود. هنرمندان حجار بیشتر از مادها بوده‌اند. تمام فیگورها بجز ۳ یا ۴ مورد با ریش تصویر شده‌اند. کتیبه‌ها دارای مضامینی هستند که بیشتر ستایش اهورا مزدا و اصل و نسب را عنوان می‌کند. در روی بیشتر این حجاری‌ها مظهر اهورایی نقش فروهر دیده می‌شود. در کنار تخت جمشید (پرسپولیس) و در سینه کوه رحمت دو آرامگاه صلیب مانند به تأثیر از هنر ماد در دل کوه حجاری شده است این حجاری‌ها به شکل بسیار بزرگ و یک معماری کامل در سینه کوه کهنه شده‌اند دارای چهار بازو که شبیه به یک + و یا گردونه مهر می‌باشد در بازوی بالا تصویر از مظهر اهورایی، صاحب مقبره بر روی سکویی قرار گرفته در مقابل آن آتشدان که تمام این صحنه روی تخت بزرگ پادشاهی حجاری شده است. ملیت‌هایی که به عنوان ساتراپ‌نشین معرفی شده‌اند نگهدارنده تخت نیز می‌باشند.

تصویر ۱۲- نقش رستم - آرامگاه شاهان هخامنشی و کتیبه‌های ساسانی
قرون ۵ ق.م و ۲-۴ میلادی

این دست‌ها را بالا گرفتند و تخت بر روی دست‌ها قرار گرفته در دو طرف دیواره جانبی بازوی بالای سربازان دوران هخامنشی با لباسی بسیار زیبا و کامل از سنگ حجاری شده‌اند در قسمت وسط این بازو یک دریچه و سرانجام اطاقی دیده می‌شود که در آنجا احتمالاً جسد گذاشته می‌شده است. در کنار این دو مقبره صلیب مانند یک گودال عمیق و یا چاه دیده می‌شود که به احتمال زیاد منبع آب این صفت بوده است. نوع دیگری از این مقابر که می‌توان آن را در پاسارگاد پیدا کرد آرامگاه کوروش است. از نوع مقابر دخمه‌ای نیز می‌توان از نقش رستم نام برد. (تصویر ۱۲)

کعبه زرتشت

در مقابل مجموعه آرامگاه‌های دخمه‌ای و سنگی و نقش رستم (داریوش - خشایار - اردشیر - داریوش دوم) کعبه زرتشت قرار داد اطاقی مکعب شکل ساخته شده از سنگ است. سقف آن صاف و مسطح، نوشته‌های مختصری در اطراف این اطاقک دیده می‌شود در سه طرف دیواره‌های جانبی پنجره‌های بسته یا نقول مشاهده می‌شود.

کتیبه بیستون: در ۳۰ کیلومتری شهر کرمانشاه در کوه بزرگ ستبر و محکم بیستون یک اثر ماندگار با سربلندی کامل بر سینه کوه از زمان هخامنشی حجاری شده است داریوش هخامنش خود همراه با دو نفر که در پشت آن قرار گرفته‌اند تاریخ این مملکت را در یک مقطع زمانی مشخص می‌کند جلوی پای داریوش یک مرد در حالت التماس و ۹ نفر اسیر به بند کشیده، دستها از پشت بسته، گردن‌ها به وسیله ریسمان به هم بسته شده می‌شود با توجه به ترجمه متن کتیبه این ۹ نفر یاغیان و دشمنان زمان بوده‌اند.

آقای راولینسون انگلیسی برای اولین بار کتیبه‌های بیستون را خواند و خط میخی را به سه زبان عیلامی بابلی و پارسی باستان به دنیا معرفی کرد (همچنان که در مورد خط هیروگلیف باید نام شامپلیون برده شود) بیستون، بغستون بوده و بعد به ستون و سرانجام به بیستون تبدیل می‌شود. بجز این اثر زیبا که در بالای آن علامت مظهر اهورایی وجود دارد در پای کوه مجسمه معروف هرکول از زمان سلوکیان جای گرفته است. در کنار این مجسمه کمی بالاتر غار شکارچیان از دوران حجر می‌بینیم. در جانب دیگری یک حجاری نسبتاً بلند و محو شده دیده می‌شود از دوران اشکانی و به نام گودرز شاه می‌باشد که هنوز تصویر فیزیکی آن پیدا است. از دوران ساسانیان هم در این کوه آثار حجاری دیده می‌شود به خصوص در قسمتی که معروف است به فرهاد تراش. در مقابل این کوه عظیم آثار دوره ساسانی که حفاری‌های آن تمام نشده است دیده می‌شود.

هنر ماد و هخامنشی در یک نگاه

مادی‌ها و پارسی‌ها پس از این که حکومت واحدی را تشکیل دادند، در کشور شاهنشاهی ترکیبی از تمدن‌های قدیم را به وجود آوردند و بنابر این، هنر این دوره تلفیقی است از هنرهای اقوام سکاها و اورارتو. از طرفی تأثیر هنر یونان و مصر کاملاً مشهود است پادشاهان بزرگ هخامنشی کوروش بزرگ و داریوش، از ارزش واقعی تمدن‌های چند هزار ساله مشرق زمین بی‌اطلاع نبودند و بنابرین استقلال آنها را حفظ کردند ولی این امر گاهی باعث ضعف حکومت مرکزی می‌شد این عدم تعادل و خصوصاً ورود نیروهای جدید از مقدونیه باعث برافتادن سلسله هخامنشی شد. هنر هخامنشی هنر پادشاهی است. نقوش برجسته فراوان که روی نمای آرامگاهها در نقش رستم و تخت جمشید و روی دیواره‌های پله‌ها و دروازه‌های کاخ‌های پاسارگاد و تخت جمشید کنده شده حاکی از جلال و بزرگی شاهنشاهان می‌باشد.

توسعه هنرهای رسمی محدود به حدود طبیعی ایران نبود زیرا به وسیله سکه‌ها و داد و ستدها به تمام جهان آن روز رسوخ یافته است بهترین شاهد این مدعا نقوش برجسته تخت جمشید است که نمایندگان ملل را نشان می‌دهد. ظاهر زینت‌های جواهرات و ظروف طلا و نقره و سلاح‌های تشریفاتی گاهی تغییر می‌کند ولی استخوان‌بندی آنها همواره ثابت است و موضوع‌هایی که روی آن نقش می‌شود غالباً از هنر رسمی تقلید شده است. با وجود اینکه هنر دوره هخامنشی از نظر اصول فنی و روش هنری از هنرهای خارجی تأثیر پذیرفته است ولی اصول و سنت‌های قدیم هنری ایران درخشش فوق‌العاده‌ای از خود نشان داده است.

شیوه معماری پارسی: این سبک معماری مختص دوره هخامنشی است. خصوصیات آن استفاده از سنگ‌های بزرگ و یکپارچه - عدم استفاده از ملات - اتصال سنگ‌ها با سرب مذاب و بست‌های فلزی به یکدیگر - سقف‌ها چوبی و مسطح.

سلوکیان ۳۲۱ تا ۲۵۰ قبل از میلاد

پس از شکست آخرین پادشاه هخامنشی داریوش سوم به وسیله اسکندر مقدونی شاهنشاهی عظیم پارس به دست یونانی‌ها افتاد و یونان مآبی وارد قاره آسیا شد.

پس از مرگ اسکندر سلوکوس سردار سرزمین ایران را به ارث برد و سلسله‌ای به نام سلوکیان را تأسیس کرد اما در اواسط قرن سوم پیش از میلاد قبایل پارت در جنوب شرقی دریای خزر سکونت داشتند، از اطاعت آنان بیرون آمد و سلسله اشکانی را به وجود آوردند. هنر سلوکی در ایران اثر فوق‌العاده‌ای نداشته و در این عهد هنر هخامنشی دچار کسوف گردید زیرا این هنر جز بر اثر حمایت دربار نمی‌توانست پایدار بماند. اطلاعات اندکی که از تجدید حیات آن داریم حاکی از رجعت فقه‌رایی قابل تاملی است. هنرمندانی که از یونان یا از کشورهای تحت تصرف یونان می‌آمدند، می‌بایست مشتریان یونانی خود را کاملاً آرضاء نمایند. ایرانیان یونانی شده که ثروتمندترین طبقه جامعه ایرانی را تشکیل می‌دادند تحت تأثیر فرهنگ یونانی سلیقه خود را با طرز زندگی یونانی منطبق می‌ساختند. تعداد ابنیه مربوط به حکومت سلوکیان بسیار نادر است و معماری سلوکی با ترکیب عناصر ایرانی و یونانی همراه است. ابنیه‌ای که تحت تأثیر یونان بوده است مانند معبد کنگاور که معبدی ستون‌دار است با سرستون‌های به سبک دوریک و به ایزد آن‌ها پرووردگار آب‌ها اهدا شده بود و در آن تناسب خطوط مرسوم در ابنیه قدیم یونان رعایت نشده است.

از معبد سلوکیان در «خوره» در حوالی دلیجان دو ستون که هنوز استوار است. چنین احتمال می‌رود که این بنا به شیوه هلنی طراحی شده و دارای سرستون‌های نوع یونیک می‌باشد. ستون‌ها به نسبت یونان بسیار باریک هستند و این دلالت بر سلیقه ایرانی می‌کند. (تصویر ۱۳)

نمونه دیگری از آثار این دوره آتشکده دهکده نورآباد بین بیشابور و فهلیان می‌باشد که به صورت برج مربعی است که در پای کوه پیرمرد بنا گشته است و تحت عنوان آزاد شناخته شده است. این بنا نسبت به آتشکده‌های برجی شکل هخامنشی در پاسارگاد و کعبه زرتشت در نقش رستم خیلی کوچکتر ساخته شده است و دارای یک پلکان داخلی است که به بام منتهی می‌شود و مربوط به دورانی است که آتشکده‌ها پوشیده نبوده‌اند و در معرض دید قرار داشتند.

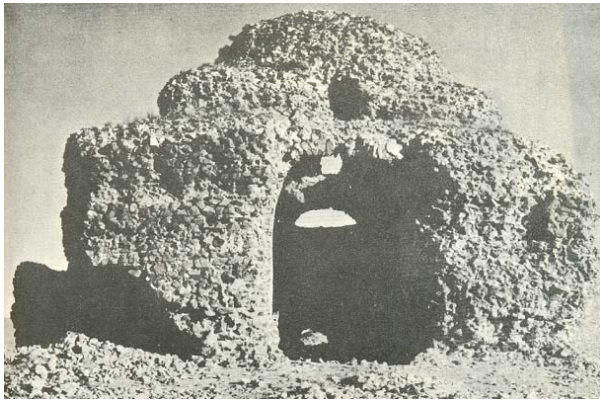
تصویر ۱۳- خوره - دو ستون بجا مانده از ایوان خوره - اشکانیان

در میان آثار کشف شده از این دوره مجسمه‌های مفرغی کوچک مانند مجسمه‌های آتنا و آپولون و دیومتر است که متعلق به معبد نیاوند می‌باشد. سلیقه این عصر متمایل به کارهای هنری مفرغی بود که نشانی از هنر ایلام را در خود دارد. یک نیم تنه ملیس از پروردگاران زن یونانی که از مرمر سفید ساخته شده از کوهستان‌های بختیاری به دست آمده که به هنر هلنی می‌پیوندند. در دینور نزدیک کرمانشاه قطعاتی از یک لگن سنگی که با مجسمه‌های نیم تنه سیلنها و ساتیرها مزین است، کشف شده است که نفوذ هنر یونانی را آشکار می‌سازد.

پارت (۲۵۰ قبل از میلاد تا ۲۲۴ میلادی)

پارت‌ها علیه سلوکیان شوریدند و سلسله اشکانیان را بنیاد نهادند و تاریخ آنان شامل یک سلسله قیام‌ها و جنگ‌های پارتیزانی علیه رومی‌ها است. هنر پارت که از سوریه تا آسیای مرکزی گسترش پیدا کرد تحت تأثیر مختلف هنری ایران و دنیای غرب قرار گرفت. خصوصاً در آغاز، هنرمندان به شدت تحت تأثیر جریان‌های هنر یونانی قرار گرفتند و فرهنگ یونانی با ایرانی آمیخته شد. به طوری که در ابتدای دوران پارت سکه‌ها به سبک یونانی ضرب شد و بر روی آن نقش پادشاه از نیم رخ مشهود است و در پشت سکه، خطوط یونانی به چشم می‌خورد و زمان مهرداد چهارم خطوط پهلوی اشکانی، جایگزین آن می‌شود که در اطراف نقشه مرکزی قرار گرفته است. بعدها سکه‌ها به سبک شرقی ساخته و در آن، پادشاه تمام رخ و به صورت مصنوعی نقش می‌شود. با این حال اثر هنر یونان و باختر در آن محسوس است. در زمان اشکانیان ساختن شهرها در حصار دایره شکل بسیار معمول بود از جمله فیروزآباد فارس که اثر این شهر روی زمین پیدا است و از دو دیوار خشتی تشکیل یافته که در دو طرف خندقی ساخته‌اند.

تصویر ۱۴- رباط سفید - خراسان - اولین گنبد

در بناهای پارتیان، به جای سقف مسطح هخامنشیان، طاق‌های هلالی به کار رفته است و ستون‌های دیگر مورد استعمال نداشته و نیم‌ستونهای تزئینی جای آنها را گرفته‌اند از آن جایی که بناها را با سنگهای نتراشیده، ساخته‌اند. روی دیوارها را با گچبری و با نقاشی فرسک پوشانیده‌اند. احتمالاً قدیمی‌ترین نمونه آتشکده گنبدوار مربوط به زمان پارتیان (اشکانیان) است که در درون آن آتش مقدس را روشن می‌کردند و پرستندگان گرداگرد آن، حضور می‌یافتند.

از جمله بنای معروف به رباط سفید در جنوب مشهد (تصویر ۱۴) که کاملاً ویران شده است بنای کوچک گنبدی است که بر روی چهار پایه محکم قرار گرفته است. یکی از آثار قابل توجه این دوران بنای کاخ و پرستشگاه کوه خواجه می‌باشد که بر روی جزیره‌ای در میان دریاچه هامون ساخته‌اند.

کاخ اصلی عبارت است از حیاط بزرگ که در چهار طرف آن چهار رواق ستوندار و قوس‌دار وجود دارد که محراب دارد. آتشکده مرکب از تالار چهار گوشه است که سر در بزرگی دارد و در اطراف تالار راهرویی وجود دارد که پوشش آن گهواره‌ای (نیم‌استوانه‌ای) است. در این کاخ گچبری‌های هندسی و نباتی مانند، تزئینات موسوم به دندان اره و دایره‌های متقاطع و نقش‌های برگ کنگر جلب توجه می‌کند و نقاشی دیواری ترکیبی از عوامل پارتی آمیخته با عوامل هلنی یونانی است از جمله نقش رب النوع عشق یونانی، اروس که به صورت کودک بالدار سوار بر اسب نشان داده می‌شود یا نقش یوزپلنگ و رامشگران و خدایان که آذین این مکان هستند. از این دوره مجسمه‌های کوچک گلی یا استخوانی پیدا شده که الهه برهنه را با اسب‌سواری در حال کشیدن تیر از کمان نشان می‌دهد. نقوش برجسته صخره‌ای از پارتیان بر جای مانده و اغلب این آثار به میزان زیادی فرسایش یافته‌اند صورت در نقوش برجسته خیلی کم برجستگی دارد و تقریباً صاف به نظر می‌رسد با حالت خشک و بدون حرکت. این نقوش از روی مهارت و استادی ساخته نشده و با مهارتی که در حجاری‌های هخامنشی دیده می‌شود اختلاف زیادی دارد. به طور کلی موضوع نقوش پارتی شرح و توصیف وقایع مشهود است و نقش اسب سوار خیلی مورد توجه هنرمندان این زمان بوده و صحنه‌های جنگ و تاجگذاری و وقایع مذهبی و شکار اشکانی بر پیشانی صخره‌ها نقش بسته است. از جمله صحنه مذهبی پادشاه همراه با درباریان و موبدان در حال نیایش و سوزاندن عود روی آتشدان زیاد دیده می‌شود. بهترین مثال حجاری پارتی نقش برجسته تنگ سروک در ناحیه خوزستان است که از سنگی که از کوه مجزا شده، تراشیده‌اند. در یکی از این مجموعه آثار، شاهزاده پارتی به صورت سواری مصور شده است که شیری را می‌کشد و یا با دشمنی جنگ تن به تن می‌کند و در جای دیگر همان شاهزاده دیده می‌شود که ایستاده و بزرگتر از اشخاص دیگر صحنه است و شاهزاده‌ای به تخت می‌نشانند. بعد در برابر یک قربانگاه که به شکل تخته سنگ مخروطی شکل است تاجی روی آن قرار دارد و به ستایش ایستاده است. سپس در طرف چپ قربانگاه روی یک تخت که بر پایه سه عقاب قرار دارد نشسته و دست راست خود را با حلقه مظهر قدرت به سوی دو تن از سران تابع خود دراز کرده است. نکته قابل توجه در تنگ سروک ایزد ایرانی است تحت تأثیر افکار یونانی صورت انسان به خود می‌گیرد.

در شوش نقش برجسته‌ای به دست آمده و در آن اردوان پنجم با تاجی بر سر و لباسی فاخر بر تن در حال جلوس بر تختی است و پایه تخت روی دو حیوان افسانه‌ای شبیه به شیر قرار گرفته و ساتراپ شوش که در مقابل او ایستاده از دست اردوان حلقه مظهر قدرت را دریافت می‌کند. در این اثر اطراف نقش‌ها را با قلم سنگتراشی خالی کرده‌اند.

به طوری که نقش‌ها به صورت برجسته نمایان شده‌اند و برجستگی مسطحی که بدین ترتیب به دست آمده، به شکل یک نقش حکاکی شده در آمده است. از دیگر آثار مهم مربوط به معماری پارت و اشکانی باید به بناهای زیر اشاره کرد:

کاخ آشور که اولین بنا با پلان چهار ایوانی است و امروزه در خاک عراق قرار دارد. (تصویر ۱۵) کاخ نساء در عشق‌آباد و کاخ هترا (الحضر) در شهر هترا در عراق نیز از دیگر آثار هستند.

تصویر ۱۵- پلان، نما و جزییات کاخ آشور، اشکانی

ساسانی (۶۴۲ - ۲۲۶ میلادی)

ساسانیان از ایالت پارس بودند و عظمت ایران هخامنشی را مجدداً زنده کردند و هنر آنان آخرین جلوه هنر شرقی است که سنت‌های هخامنشی و پارتی را در خود جای می‌دهد و درهای خود را بر روی جریانات خارجی گشوده است. این هنر جریانات مزبور را پذیرفته و طبق سنن محلی تغییر شکل داد و چون جهانی شده بود به اطراف پرتوافکن شد و خود مورد اقتباس قرار گرفت و در ممالک بسیار دور جهان نفوذ کرد. آثار معماری

ساسانی شامل کاخ‌ها و آتشکده‌ها، پل‌ها و بندها است و طاق و گنبد و ایوان از مختصات معماری آن است. تزیینات معماری در آن به صورت روکش بنا، به کار می‌رود و گچبری و نقاشی به زیبایی داخلی افزوده است و در موارد نادر موزاییک‌های رومی با ذوق و سلیقه ایرانی تلفیق شده است. معماری ساسانی ادامه و توسعه معماری پارتی است. اما با اصول دقیق‌تر و با نقشه منظم‌تر و اصول هندسی حساب شده‌تر. معماری و هنر در زمان ساسانیان به اوج شکوفایی می‌رسید عناصر تشکیل دهنده معماری مثل حیاط، ایوان، گنبد، تالارهای بزرگ همچنین تزیینات شامل گچبری، موزاییک‌کاری و نقش برجستگی‌ها همگی در معماری این دوره خلاصه می‌شود. بعدها در دوره اسلام از همین عوامل تشکیل دهنده معماری به ویژه در دوره عباسیان استفاده می‌شود که هنوز تأثیرات این هنر در هنر اسلام شاهد هستیم مثل طرح‌های گل و بوته، اسلیمی‌ها، آرابسک‌ها، سینوسی‌ها، اسپیرال‌ها همگی ریشه در حجاری‌ها و گچبری‌های دوره ساسانی دارند.

یکی از مهم‌ترین آثار معماری این زمان را می‌توان ایوان مدائن دانست، که در شهر تیسفون در خاک عراق امروزی قرار دارد شهر بزرگی که دور آن را خندقی محصور می‌کرده است. عموماً شهرهای دوره ساسانی گرد ساخته می‌شدند در زمان خسرو انوشیروان ایوان بزرگ مدائن ساخته می‌شود. مجموعه کاخ تیسفون با فرش معروف بهارستان مفروش می‌شده است.

تصویر ۱۶- طاق کسری - تیسفون - ساسانیان

ایوان مدائن و طاق کسری شامل یک طاق بزرگی است که قطر دیواره دو طرف طاق از پایین ۷ متر و در بالا، در جایی که قوس طاق شروع می‌شود ۴ متر و در نقطه‌ای که طاق در وسط به هم می‌رسد ۱ متر است. (تصویر ۱۶) تمام ساختمان‌های شهر و این طاق از آجر ساخته شده است در دو طرف این طاق دو دیواره هر کدام ۴ طبقه ساختمان را نشان می‌دهند و بر روی دیواره این طبقات به شکل‌های نیش یا نقول (پنجره‌های بسته) نیز می‌باشد و در حقیقت بیشتر جنبه تزیینی دارند و در زمان آبادانی روی این‌ها گچبری و موزاییک بوده است.

دهانه ایوان ۲۶ متر، عمق ایوان ۴۳ متر و بلندی حدود ۳۴ متر است فضای درون کاخ و ایوان را با پنجره‌های متعددی روشن می‌کردند و همچنین از تنبوشه‌ها جهت تهویه هوا استفاده می‌شده است. (تنبوشه‌ها: لوله‌های سفالی که برای جریان هوا استفاده می‌شده است)

آثار عمده معماری هنر و معماری این زمان را باید در کاخ و آتشکده‌ها جستجو کنیم زیرا که آتشکده‌ها خود دارای بنای مسقلی می‌شوند و عموماً شامل یک اطاق مکعب شکل که چهار طرف آن چهار درگاه بزرگ دارد و قسمت بالای آن گنبد نیم کره بزرگ واقع شده است. آتش مقدس در زیر گنبد روشن بوده است و مردم به گرد آن می‌چرخیدند ساختمان آتشکده و آتشگاه تقریباً شبیه به هم هستند اما در آتشکده بیشتر آتش را نگه می‌داشتند و در آتشگاه نیایش می‌کردند.

سه آتشکده مهم: آذرگشسب، آذر مهر، آذرفر

تصویر ۱۷- تخت سلیمان - تکاب آذربایجان غربی - ساسانیان

آتشکده‌های این دوره عبارتند از: آذر گشسب در تخت سلیمان در نزدیک تکاب بین استان آذربایجان غربی و کردستان (تصویر ۱۷) - تپه میل بین ورامین و شاه عبدالعظیم - آتشکده کنار سیاه در فارس - مناره فیروزآباد در فارس مناره سنگی است با بلندی ۳۲ متر به شکل چهارگوش مربع - آذر فرنبخ در کاریان فارس - آذر مهر یا آذر برزیمهر در نیشابور - نیاسر در کاشان - خرم دشت در کاشان - چارقاپی در قصر شیرین.

از کاخ‌های این دوره باید به کاخ‌های اردشیر در فیروزآباد - کاخ تیسفون - کاخ بیشابور در کازرون فارس - تنگه چوگان در نزدیکی بیشابور با شش حجاری - موزاییک‌کاری‌های مهم ساسانی در بیشابور است - کاخ شاهی در ایوان کرخه خوزستان - کاخ سروستان در فارس - کاخ خسرو در قصر شیرین - طاق بستان در کرمانشاه که گفته شده زیارتگاه یا شکارگاه بوده است.

شیوه معماری پارتی: این سبک معماری از دوره اشکانی تا پایان دوره ساسانی را در برمی‌گیرد. خصوصیات مهم آن: ابداع دو عنصر مهم معماری به نام‌های ایوان و گنبد که در معماری دوران‌های بعدی حتی بعد از اسلام جایگاه ویژه‌ای یافت - استفاده از پوشش بلند طاق و قوس - تزیینات گچبری و ایجاد کنگره‌های لب بام.

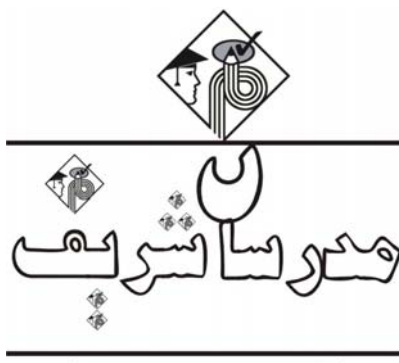
نکات مهم معماری ایران پیش از اسلام

- ❖ تخت سلیمان از آثار دوره ساسانی است.
- ❖ مساحت کل تخت جمشید برابر با ۱۴۰۰۰ مترمربع است.
- ❖ بهترین نمونه‌های هنر حجاری هخامنشی را می‌توان در نقش برجسته‌های سنگی تخت جمشید جستجو کرد.
- ❖ بنیاد کاروانسراها در ایران از دوران هخامنشی آغاز شد.

بخش چهارم
مبانی نظری معماری

بخش چهارم مبانی نظری معماری

سواد بصری

مبانی ارتباط تصویری

آموزش مبانی هنر یا به عبارتی، مبانی ارتباط تصویری از اواسط دهه هشتاد میلادی در بیشتر کشورهای که در اختراع و توسعه فن آوری نوین فعالیت داشتند، به تدریج در کلیه سطوح آموزشی رو به رونق نهاد. امروزه بر اثر افزایش تصاعدی ارتباط تصویری در سطح جهان و میان ملت‌های مختلف، اهمیت دانش مقدماتی و اصول ارتباط تصویری با سواد بصری صد چندان شده است.

هر رخداد بصری عبارت است از شکل همراه با محتوا، و محتوا تا حدودی تحت تأثیر اجزای سازنده آن شکل قرار دارد. فهم تعریف شکل و اجزای آن که ما را به دریافت درست محتوا راهنمایی نماید همان سواد بصری است. منظور از این اجزای سازنده پدیده‌هایی مانند رنگ، تونالیت، بافت، بعد، نسبت و رابطه آنها در ترکیب‌بندی با معنای کلی اثر است.

در ابتدای امر باید اجزای یک جریان بصری را در ساده‌ترین شکل‌هایش یک به یک بررسی کنیم، عناصر اولیه و اصول اولیه ترکیب‌بندی یا کمپوزیسیون که در انواع پیام‌ها و پدیده‌های بصری به کار گرفته می‌شود. این عناصر اولیه به اختصار عبارتند از:

- **نقطه:** کوچکترین واحد و نشانه بصری که شاخص فضا است.
- **خط:** سیال و روان و بیان‌کننده پرتحرک، اولین عنصر در نقشه‌کشی و طراحی ساختمان
- **شکل:** شکل‌های اولیه شامل دایره - مربع و مثلث و سپس انواع شکل‌های ترکیبی و نامنظم
- **جهت:** که نیرویی است با حرکت و از خصایص شکل‌های اولیه است.
- **رنگ‌مایه یا تونالیت:** یعنی تاریکی - روشنی، وجود و فقدان نور
- **بافت:** خصوصیت موجود در سطوح مختلف که می‌توان آن را دید و یا لمس کرد. (زبری و نرمی سطوح)
- **نسبت و مقیاس:** میزان اندازه نسبی شکل‌ها (معروف‌ترین نسبت در دنیای هنر نسبت طلایی یونانیان است). لوکوربوزیه معمار معروف قرن بیستم اندازه اندام انسانی را مقیاس طراحی‌های خود قرار می‌داده است.
- **بعد و حرکت - ایجاد عمق و پویایی با استفاده از فنونی** مانند پرسپکتیو برای آنکه عناصر بصری با خصوصیات آنچه طرح می‌شود و با منظور اصلی یک پیام تناسب لازم را بیابند، آنها را با کمک فنون یا تکنیک‌های مختلف به کار می‌گیرند. دو تکنیک که درست در نقطه مقابل یکدیگر قرار دارند به نام‌های کنتراست یا تضاد و در مقابل فن هارمونی یا هماهنگی. هریک از این دو تکنیک مفاهیم و معانی خاصی را انتقال می‌دهند.
- **کنتراست - تضاد (پرتحرک‌ترین فن در میان فنون بصری) - القاء‌کننده مفاهیمی چون:** ناپایدار - نامتقارن - نامنظم - بغرنج و پیچیده - پراکندگی - مبالغه - پرتحرک - بی‌پردگی - وضوح و تأکید.
- **هارمونی - هماهنگی - مفاهیم آن:** متعادل - متقارن - نظم - ساده - وحدت - صرفه‌جویانه - مختصرگیری - آرام - سکون - بیان‌تلویحی - بی‌طرفی و محبوب بودن.

عناصر اصلی بصری

نقطه

نقطه ساده‌ترین و تجزیه پذیرترین عنصر در ارتباط بصری است. طبیعی‌ترین و معمول‌ترین شکلی را که می‌توان برای نقطه قایل شد، گرد بودن است. این مفهوم ذهنی می‌تواند با استفاده از یک ابزار اثرگذار مشخص شود که در این صورت تبدیل به یک نقطه بصری خواهد شد. مثل نشان دادن مرکز یک دایره یا محل تقاطع دو پاره خط، وقتی بخواهیم خطی را بر صفحه‌ای ترسیم و کنیم اولین تماس ابزار ما با صفحه یک نقطه خواهد بود.

نقطه تجسمی ممکن است به وسیله یک ابزار اثرگذار به وجود آید. مثل اثر یک مداد، یک قلم مو یا فشار و ضربه‌ی چیزی سخت به روی سطح یا مثل یک لکه‌ی روشن بر سطح تیره و بالعکس. نقطه‌ی تجسمی ممکن است به وسیله‌ی جسمی که دارای حجم نسبتاً کوچکی است در فضا شکل بگیرد و یا بخش فرو رفته یا برجسته یک اثر حجمی باشد.

نقطه در زبان هنر تجسمی چیزی کاملاً ملموس و قابل رویت است که بخشی از اثر تجسمی را تشکیل می‌دهد و دارای شکل و اندازه‌ی نسبی است. طبیعی‌ترین شکلی که می‌توان برای نقطه قایل شدگرد بودن آن است. در مکان‌های مختلف (مقداری ابر در آسمانی کاملاً آبی، سنگی در کف یک استخر، وجود ماه در آسمان شب) می‌توان آن را تشخیص داد. پس نتیجه می‌گیریم که نقطه به تنهایی نمی‌تواند به شکلی گرد جلوه‌گر شود بلکه می‌تواند به اشکال دیگری نیز مثل مربع، مثلث و حتی شکلی غیرهندسی وجود داشته باشد. به عبارتی دیگر، نقطه ساده‌ترین و تجزیه ناپذیرترین عنصر در ارتباط بصری است.

خط

«تصویر - ۱»

اگر نقطه‌ها به یکدیگر آن‌قدر نزدیک شوند که دیگر نتوان آن‌ها را از یکدیگر تشخیص داد، احساس دارا بودن امتداد در آن‌ها تقویت می‌گردد و زنجیره نقاط تبدیل به عنصر بصری جدیدی به نام خط می‌شود. خط را می‌توان بدین صورت تعریف نمود که: «خط نقطه در حال حرکت، یا تاریخ حرکت نقطه است و سپس آن را به حرکت در می‌آوریم و اثر این حرکت به صورت ثبت شده خط، باقی می‌ماند.» (تصویر ۱)

در هنرهای بصری خط به خاطر ماهیت خاص خودش، دارای توان و انرژی بسیار است. خط هرگز ساکن و ایستا نیست، بلکه همیشه پرتحرک است و عنصر بصری مهمی در طرح‌های اولیه و خطی می‌باشد، در نتیجه ابزار پراهمیتی برای تجسم بخشیدن‌های اولیه هر اثر بصری است و وسیله‌ای است برای نشان دادن صوری که هنوز در دنیای واقعیت وجود ندارد و فقط در خیال انسان است.

خط می‌تواند برای بیان حالات مختلف، صورت‌های گوناگونی به خود بگیرد. می‌تواند آزادانه و بدون نظم آشکار باشد، مثل برخی از طرح‌ها که از خصلت آزاد بودن خط برای بیان موضوعی سود می‌جویند. خط می‌تواند در دست یک هنرمند بسیار ظریف و لرزان باشد و یا درشت و سنگین. خط ممکن است حالتی مردد و جست‌وجوگر و یا سرگردان را به خود بگیرد، مثل هنگام آزمون طرح‌های مختلف برای رسیدن به طرح اصلی و نهایی. در طبیعت، خط به صورت خالص به ندرت یافت می‌شود، ولی در محیط زیست اطرافمان می‌توان آن را به وفور یافت، سیم‌های برق یا تلگراف، ترک‌های روی دیوارها، خطوط راه آهن، آنتن روی پشت بام‌ها و غیره. از خط اغلب برای نشان دادن سایه - روشن‌های مختلف و نیز کنار یکدیگر بودن چند نوع رنگ‌مایه در یک طرح، استفاده می‌شود.

خطوط از لحاظ بیان حالت‌های روانی دارای ویژگی‌هایی هستند که در آفرینش‌های هنری مورد استفاده قرار می‌گیرند و به صورت زیر به آن‌ها اشاره می‌شود.

خط راست: به دلیل سادگی بیانگر خطی ناب، خالص و یکنواخت است و احساس بی‌انتهایی را به بیننده القاء می‌کند و عظمت و آرامش را نیز به ذهن می‌آورد و به طور کلی مطلوب‌ترین نوع خط برای بیان احساسی از خلوص و پاکی است. خط راست از نظر جهت به سه دسته عمودی، افقی و مورب تقسیم می‌شود که حالات روانی هر یک را بررسی می‌کنیم.

الف) خط عمودی: نظر را به بالا می‌کشاند و احساس عظمت، حرکت، عروج و تعادل را القاء می‌کند.

ب) خط افقی: احساس آرامش، ثبات، آسودگی و حتی غم و اندوه را به بیننده القاء می‌کند.

ج) خط مورب: ایجاد تحرک می‌کند و احساس ناپایداری و فعالیت را به وجود می‌آورد.

خط شکسته و زیگزاگ: نمودار شکستگی و در هم ریختگی است و احساس خشونت و بی‌نظمی را برمی‌انگیزد و به طور کلی بی‌لطف و جاذبه‌اند و انعطاف ندارند و هیجان را به بیننده القاء می‌کند.

خط منحنی: بیانگر نرمش و لطف، شادابی و آرامش می‌باشند.

حال اگر خطوط ذکر شده پررنگ و یا کم رنگ باشد در حسی که به بیننده القاء می‌کنند متفاوتند. خطوط ضخیم در کنار خطوط نازک احساسی از خشونت و سختی را در بیننده به وجود می‌آورد.

شکل

واژه‌ی شکل را می‌توان به عنوان معادلی برای واژه فرم استفاده کرد. زیرا این دو واژه کاربردهای مشابهی در هنر تجسمی دارند.

به طور کلی، شکل هم به سطح دو بعدی و هم حجم و هم به نمایش تصویری شکل‌ها و حجم‌ها گفته می‌شود. به بیان دیگر به تصاویری که برای نمایش دو بعدی یا سه بعدی اشیاء و موضوعات به روی سطح ترسیم می‌شوند، شکل می‌گویند و علاوه بر این واژه‌ی شکل را برای تجسم اشیاء و موضوعات در فضا نیز می‌توان استفاده کرد. بنابراین هم برای نشان دادن شکل کلی و دو بعدی یک جسم و هم برای نمایش تصویری آن می‌توان از کلمه‌ی شکل استفاده کرد.

خط شاخص شکل است و بفرنجی‌های یک تصویر در هنر به وسیله آن بیان می‌شود.

سه شکل اصلی وجود دارد، مربع، دایره و مثلث متساوی الاضلاع. هر یک از این سه شکل دارای ویژگی‌های مخصوص به خود هستند و به هر یک از آن‌ها حالات و خصوصیات نسبت داده شده است که یا به علت شکل ذاتی آن‌ها بوده است و یا به علت واکنش دستگاه فیزیولوژیکی - روانی انسان‌ها و یا به دلیل تعابیر خاص فرهنگی و غیره. مثلاً به مربع حالت بی‌حرکتی، صداقت، صراحت و استاد کارانه نسبت داده شده؛ مثلث فعالیت، جدال و انقباض را تداعی می‌کند؛ و دایره بی‌انتهایی، گرما و محفوظ بودن را. تمام شکل‌های اصلی مسطح، ساده و ابتدایی هستند و می‌توان به سادگی آن‌ها را ترسیم کرد یا به زبان تعریف نمود. مربع شکل چهار ضلعی است با چهار زاویه نود درجه در چهار گوشه آن و چهار ضلع کاملاً مساوی با یکدیگر. دایره شکل مدور پیوسته و بسته‌ای است که کلیه نقاط روی خط پیرامون آن از نقطه‌ای در مرکز آن دارای فاصله مساوی باشد. مثلث متساوی الاضلاع شکلی است سه ضلعی که اضلاع و زوایایش همه با هم برابرند. با ترکیب انواع این سه شکل اصلی می‌توان تصویر کلیه شکل‌های موجود در طبیعت و یا در ذهن بشر را ساخت. شکل‌ها هم به طور طبیعی در پیرامون ما وجود دارند؛ مثل سنگ، صخره، ابر، درخت و حیوانات، و هم با استفاده از ابزار ساخته می‌شوند؛ مثل مجسمه‌ای که از سنگ یا فلز ساخته می‌شود. همچنین به تصویر آن مجسمه نیز شکل می‌گویند.

انواع شکل

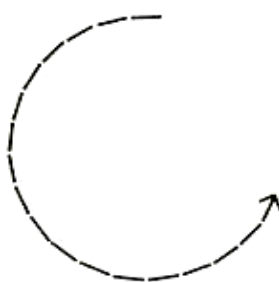
از نظر قیافه یا حالت، شکل‌ها یا هندسی و ساده، هستند، مثل دایره، مثلث و چهارگوش و یا تلفیقی پیچیده و مرکب از شکل‌های ساده می‌باشند، مثل شکل‌های آلی موجودات زنده، سنگ‌ها و درختان. شکل‌ها از طریق بصری با مخاطبان آثار تجسمی ارتباط برقرار می‌کند و آن‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. در یک اثر تجسمی موضوعات، معانی و احساسات موردنظر هنرمند از طریق اشکال آن‌ها بر بیننده تأثیر می‌گذارد. به این معنا خطوط، بافت‌ها، تیرگی - روشنی و رنگ‌ها نیز در قالب شکل تأثیرات خود را بر مخاطبان آثار هنری می‌گذارند و در ذهن آن‌ها جای خود را باز می‌کنند و سبب ایجاد تخیلات و تصاویر ذهنی گوناگونی می‌شوند. در عین حال هنرمند با ایجاد شکل افکار و احساسات خود را تجسم می‌بخشد و به آن‌ها جان می‌دهد.

تغییر و ابداع شکل

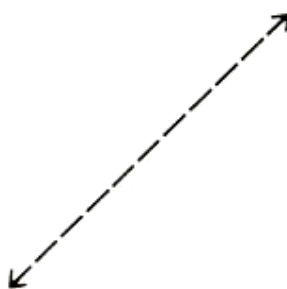
در طبیعت شکل‌های متنوع و زیادی وجود دارد که ما را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. این شکل‌ها معمولاً در اثر تغییر و تحولی که در طبیعت به وجود می‌آید دچار دگرگونی می‌شوند. تغییر شکل می‌دهند و به حالت‌های گوناگون در می‌آیند، مثل قطعه‌ی بزرگی از یک صخره که بخش‌هایی از آن در مسیر حرکت رودخانه جدا می‌شود و به صورت تخته‌سنگ‌ها و قلوه سنگ‌های ریز و درشتی تغییر شکل می‌دهد. همچنین بخش‌هایی از آن صخره در اثر شکسته شدن به شکل‌های جدیدی در می‌آید و با تخته سنگ‌های دیگر که از مسیر دورتری با جریان آب آمده‌اند و در کنار آن قرار گرفته‌اند، شکل‌های تازه‌ای را می‌سازند. این شکل‌ها هر یک به نحوی ذهن و احساسات ما را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. در هنر تجسمی نیز با تغییراتی که در یک شکل ساده می‌توان به وجود آورد، شکل‌های جدیدی ساخته می‌شود.

جهت

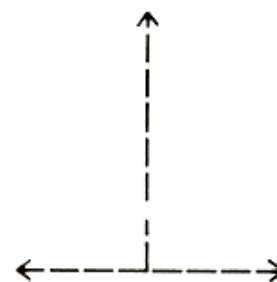
هر یک از شکل‌های اصلی دارای سه جهت اصلی با معنای خاص خودش است: مربع، جهت افقی و عمودی. (تصویر ۲) مثلث جهت مایل. (تصویر ۳) و دایره جهت دورانی دارد. (تصویر ۴)

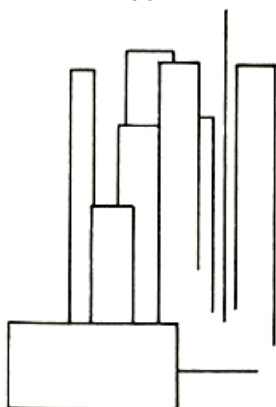
«تصویر - ۴»

«تصویر - ۳»

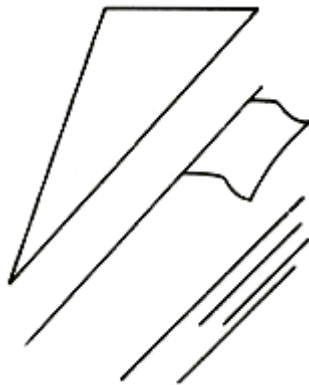

«تصویر - ۲»

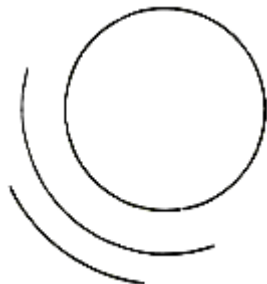

«تصویر - ۵»

هر یک از این جهات تداعی‌کننده یک معناست که در به وجود آوردن پیام‌های بصری بسیار مفید است. به جهت عمودی - افقی. (تصویر ۵)

«تصویر - ۶»

«تصویر - ۷»

فعلماً اشاره شده و فقط محض یادآوری مطالبی می‌گوییم. این جهت برای ارگانسیم انسان در محیط زیست نیست، بلکه وجود تعادل در یک تصویر با پیام بصری نیز حائز اهمیت بسیار است. این فقط انسان نیست که با در نظر گرفتن این جهت‌ها قادر به حفظ تعادل در خود می‌باشد، بلکه در طرح و ساختن اشیاء و ابنیه نیز رعایت آن‌ها ضروری است. جهت مایل با مفهوم تعادل رابطه عکس دارد. (تصویر ۶)

به این معنا که مایل یعنی فقدان تعادل. این جهت بی‌ثبات‌ترین و در نتیجه پرتحرک‌ترین نیروی جهت‌دار بصری است و در تصاویر وجود چنین جهتی بیش از همه چشم را به خود جلب می‌کند. معنا و حالت آن ناآرام و تهدیدکننده است. جهت دورانی. (تصویر ۷)

دارای حالت و معنای محاط‌کنندگی، تکرار و گرما است. کلیه جهت‌های نامبرده در رسیدن به تأثیری خاص در یک ترکیب‌بندی دارای اهمیت فوق‌العاده است.

بافت

سطح و رویه هر شی و هر جسمی که دارای ظاهر خاصی است، بافت نامیده می‌شود. برای تشخیص بافت می‌توان از حس لامسه و احساس بصری کمک گرفت و البته گاهی این دو با هم برای درک کامل بافت تأثیرگذار هستند. آدمی از طریق لمس کردن اجسام به خصوصیات آن‌ها از نظر سختی و لطافت و زبری و نرمی پی می‌برد. بدینسان حس لامسه شناختی حسی، مستقیم و بی‌واسطه از اشیاء را به انسان می‌دهد. آنگاه به یاری سایر حس‌ها این شناخت کامل می‌گردد. شاید بافتی فقط کیفیت بصری داشته باشد و فاقد کیفیت ملموس باشد، مانند بافت بصری حاصل از چیده شدن حروف و کلمات کنار یکدیگر، مثل یک صفحه کتاب یا روزنامه و یا بافت شطرنجی قابل دیدن یک کاغذ شطرنجی و یا یک نقاشی. زمانی با یک بافت حقیقی روبه‌رو هستیم، که هم دارای کیفیت لامسه‌ای باشد و هم واجد کیفیت بصری، و هر یک به تنهایی حاوی نوعی خبر حسی منحصر به فرد باشند که در عین حال با یکدیگر متناسب نیز هستند. ولی این دو نوع احساس لازم و ملزوم یکدیگر نیستند و هر یک را به تنهایی نیز می‌توان دریافت، زیرا لمس کردن دو تجربه مستقل از یکدیگرند.

بافت ترکیب یکی شیء را با نشانه‌های بسیار خرد و متنوع نشان می‌دهد و باید به تجربه حسی پر باری کمک نماید. تأکید بر هشدار «لطفاً دست نزنید» در مکان‌های عمومی و فروشگاه‌های لوکس در حقیقت به رفتار اجتماعی ما نیز سرایت کرده است. ما در زندگی به گونه‌ای تربیت شده‌ایم که به هیچ عنوان اشیاء و آدم‌ها را لمس نکنیم و تقریباً هیچ‌گونه خبر حسی از این راه به ما منتقل نمی‌شود. در نتیجه این حداقل تماس و تجربه لامسه‌ای و حتی ترس و گریز از آن کسانی که می‌توانند ببینند هنگامی که با چشمان بسته یا در تاریکی ناچار می‌شوند اشیاء را لمس کنند، حالتی بسیار محتاطانه به خود می‌گیرند و با مراقبت خاصی به این کار اقدام می‌نمایند. به خاطر تجربه محدود و ناقص لامسه‌ای ما اغلب چیزها را از روی بافت آن‌ها نمی‌توانیم تشخیص دهیم.

دیدن

حس‌های مختلفی در انسان وجود دارد. یکی از آن‌ها حس بینایی است، حس بینایی انسان را قادر می‌سازد تا دنیای پیرامون خود را ببیند و با آن‌چه که در آن جریان دارد ارتباط برقرار کند. چشم‌ها عضوی از دیدن هستند که در صورت سالم بودن عمل دیدن به وسیله‌ی آن‌ها انجام می‌شود. شرط دیدن اشیاء و پدیده‌ها توسط عضو بینایی (چشم‌ها) وجود نور است که انسان قادر به دیدن نیست. بنابراین، عمل دیدن ارتباطی است که انسان در شرایط مساعد نوری از طریق عضو بینایی با جهان برقرار می‌کند.

برای دیدن، غیر از چشم و نور مساعد عوامل دیگری نیز مؤثر و لازم است که عبارتند از:

الف) وجود چیزهایی که نور پس از برخورد با آن‌ها به چشم منعکس می‌شود.

ب) انتقال علائم و پیام‌های بصری از طریق چشم به مغز توسط اعصاب بینایی.

پیام‌های بصری شامل اطلاعاتی درباره خصوصیات ظاهری اشیاء از قبیل نوع رنگ، میزان تیرگی - روشنی، اندازه و جنسیت آن‌ها است.

در یک معنای کلی عمل دیدن واکنشی طبیعی و خود به خود است که عضو بینایی در مقابل انعکاس نور از خود نشان می‌دهد و انسان به‌طور طبیعی رنگ، شکل، جهت، بافت، بعد و حرکت چیزها را به وسیله‌ی پیام‌های بصری دریافت می‌کند. اما در هنر و نزد هنرمندان دیدن می‌تواند فراتر از یک عکس‌العمل طبیعی تعبیر شود. در نگاه هنرمند جهان به صورتی عمیق‌تر ادراک و دیده می‌شود. او علاوه بر دیدن اشیاء به روابط و تناسبات آن‌ها با یکدیگر به دقت توجه می‌کند. همین توجه و نگاه موشکافانه به جهان و پدیده‌ها به نحوی در آثار او جلوه‌گر می‌شود که گویی هیچ‌کس دیگر قبلاً آن‌ها را آن گونه ندیده است.

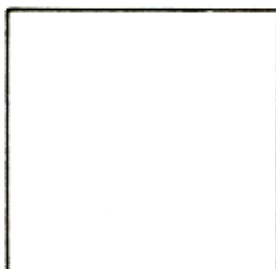
کادر در هنرهای بصری

کادر یا قاب تصویر محدودی فضا یا سطحی است که اثر تجسمی و تصویری در آن ساخته می‌شود. به طور کلی منظور از کادر در هنرهایی که با سطح سروکار دارند و بر سطح به وجود می‌آیند همان محدوده‌ای است که هنرمند برای ارائه و اجرای اثر خود برمی‌گزیند. این اثر ممکن است یک عکس، یک اعلان، یک نقاشی، یک نقش برجسته و یا حتی اندازه‌ی پرده‌ای باشد که روی آن یک فیلم نمایش داده می‌شود. کادر می‌تواند اندازه‌های گوناگونی داشته باشد. مثل انواع چهارگوش با ابعاد و تناسبات مختلف به صورت مربع و مستطیل‌های متنوع عمودی و افقی، لوزی و دوزنقه. همچنین شکل‌های دیگر هندسی مثل دایره، بیضی، مثلث، چندضلعی یا حتی تلفیقی از این اشکال به صورت منظم و غیرمنظم ممکن است به عنوان کادر به کار گرفته شوند.

هنرمندان معمولاً ترکیب عناصر و نیروهای بصری کار خود را براساس کادر و فضای بصری، که در اختیار دارند سازماندهی می‌کنند. محدوده و فضای اثر هنری به هر شکل که انتخاب شود در تأثیرگذاری بر نیروهای بصری و ترکیب آن‌ها با یکدیگر موثر است. در واقع هنرمند با انتخاب بخشی از فضا و جداساختن آن از سایر بخش‌ها و فضای پیرامون توسط کادری مشخص دو عمل انجام می‌دهد: اول این که ارتباط کادر را با محدوده‌ی داخلی اثر برقرار می‌کند و انرژی بصری را که از درون به بیرون گرایش دارد، محصور می‌سازد. دوم این که انرژی‌های بصری بیرون از کادر را که می‌خواهند به درون آن نفوذ کنند به کنترل درخواهد آورد. انرژی‌های بصری که از درون کادر سرچشمه می‌گیرند و نیروهای مشابهی که از بیرون به آن وارد می‌شوند، ساختار اصلی اثر و سازماندهی عناصر بصری را در کادر تحت تأثیر قرار می‌دهد. می‌توان گفت با توجه به شکل کادر است که هنرمند عناصر بصری را در اثر خود سازماندهی می‌کند و روابط آن‌ها را با یکدیگر در ترکیبی مناسب برای نمایش موضوعی خاص شکل می‌دهد.

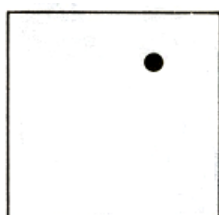
مثبت و منفی

مثبت و منفی هر چیزی را که می‌بینیم یا موضوع اصلی است و یا عاملی کمکی و فرعی است، همان‌طور که در کلام نیز اسم، جنبه اصلی و صفت، جنبه فرعی دارد، در پیام‌های بصری نیز این رابطه پیوندی نزدیک با مراحل دیدن و فهم جذب کردن خبر دارد. یک مربع مثال خوبی برای یک عبارت مثبت بصری است، زیرا حدود و کیفیت خود را به روشنی بیان می‌کند. (تصویر ۸)

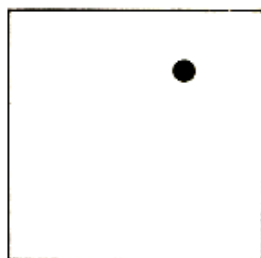
«تصویر - ۸»

در مثال‌های زیر مربع ساده‌ترین میدان دیدی است که می‌توان انتخاب کرد. با آنکه نقطه نیز یک عنصر ساده بصری است، ولی با ورود آن به داخل این میدان. (تصویر ۹)

«تصویر - ۹»

نوعی فشار بصری به بیننده وارد می‌کند و توجه و علاقه بصری او را تا حدودی از مربع معطوف به خود می‌سازد. این مثال آغاز مرحله‌ای است که مثبت و منفی یا پوزیتیو و نگاتیو در دیدن مطرح می‌شود. معنا و اهمیت مثبت و منفی در این است که تمام عناصر و رخدادهای بصری موجود در یک تصویر با آنکه از یکدیگر مستقل هستند، در عین حال با هم در اتحاد نیز هستند. در شکل‌های ۱۰ و ۱۱ می‌توان دید که مثبت و منفی برخلاف مفهوم رایج آن در فیلم و عکاسی به معنای تاریکی و یا روشنی تصویر و یا شکل معکوس آن نیست.

«تصویر - ۱۱»

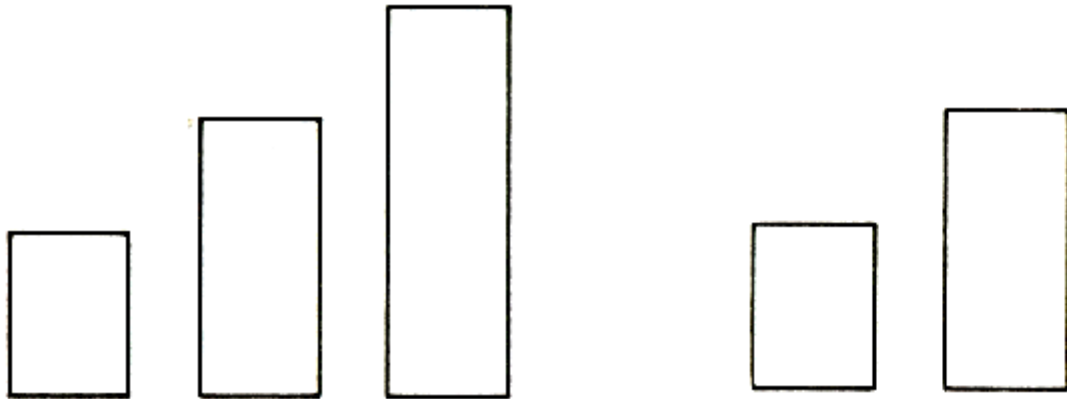
«تصویر - ۱۰»

در اینجا، خواه نقطه به صورت تیره روی میدانی روشن قرار گیرد و خواه روشن روی میدانی تیره باشد، در هر حال یک شکل مثبت است، زیرا فعال شدن فشار بصری به علت آن است، و مربع شکلی منفی است. به عبارت دیگر در مواجه شدن با یک تصویر، آنچه تأثیری عمده بر چشم بیننده

بگذارد عنصر مثبت است و آنچه حالتی خنثی تر داشته باشد، عنصر منفی محسوب می‌شود. وجود مثبت و منفی گاه در دیدن باعث خطای باصره (بینایی) می‌شود.

مقیاس

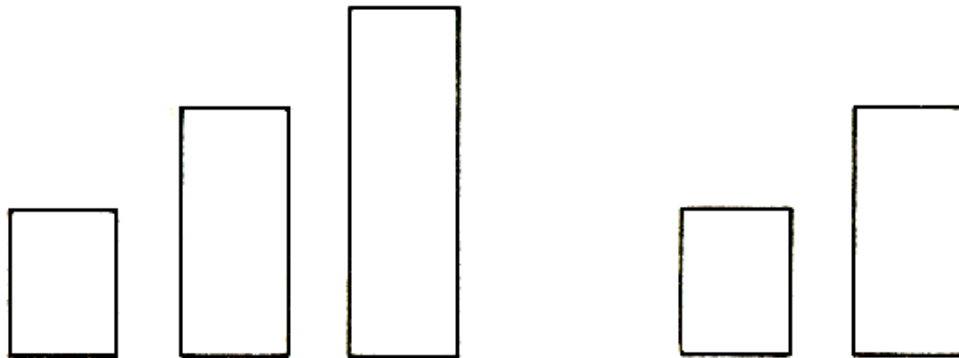
همه عناصر بصری می‌توانند تأثیر یکدیگر را تعدیل کنند و تغییر دهند و مهم‌ترین عامل این جریان اشل یا مقیاس است. اندازه شکل‌ها نسبت به یکدیگر را مقیاس می‌گویند. می‌دانیم که رنگ ممکن است درخشان یا کمرنگ به نظر آید و این بستگی به رنگ زمینه آن، یا رنگ‌های موجود در نزدیک آن، دارد و همچنین دیده‌ایم که یک رنگمایه با درجه‌ای از سایه - روشن در مجاورت سایه - روشن‌های مختلف حالات گوناگونی به وجود می‌گیرد که بسته به رنگمایه مجاور آن است. مقیاس بزرگی یا کوچکی عناصر نیز شبیه به همین موضوع است. عنصری کوچک به نظر نمی‌رسد مگر آن که در مجاورت عنصری بزرگ قرار گرفته باشد. (تصویر ۱۲)

«تصویر - ۱۲»

«تصویر - ۱۳»

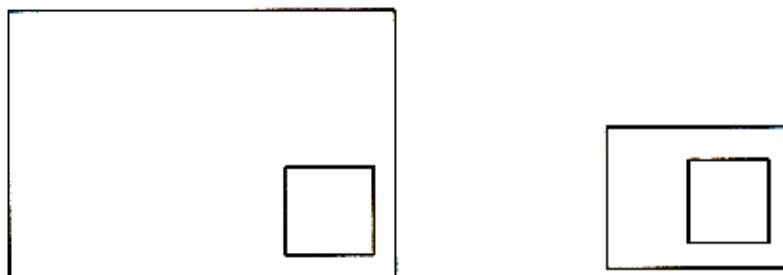
میزان کوچکی آن بستگی به مقیاس آن نسبت به شکل‌های دیگر دارد. ولی حتی وقتی بزرگی یک شکل را با قرار دادن آن کنار یک شکل کوچک روشن کردیم. اندازه هر دو آن‌ها را می‌توان به وسیله عنصر دیگری دست‌خوش تغییر قرار دهیم. مقیاس را می‌توان به جز از راه اندازه نسبی شکل‌ها، از راه اندازه آن‌ها نسبت به کادر یا زمینه‌ای که در آن قرار گرفته‌اند نیز تغییر داد. نتایج بصری حاصل از مقیاس مطلق نیستند و به آسانی دچار تغییر و تبدیل می‌شوند. (تصویرهای ۱۴ و ۱۵)

«تصویر - ۱۴»

«تصویر - ۱۵»

برای مثال مشاهده می‌شود که مربع موجود در تصویر ۱۶ از مربع موجود در تصویر ۱۷ بزرگ‌تر به نظر می‌رسد در حالی که حقیقتاً مربع اول کوچک‌تر است، و فقط به علت آن که دومی در یک زمینه بزرگ‌تر قرار گرفته است به نظر کوچک‌تر می‌آید. در اینجا آن چه درباره بزرگی و کوچکی گفته می‌شود فقط به خاطر مقیاس‌ها است و هیچ ارتباطی به بزرگی و کوچکی واقعی آن‌ها ندارد.

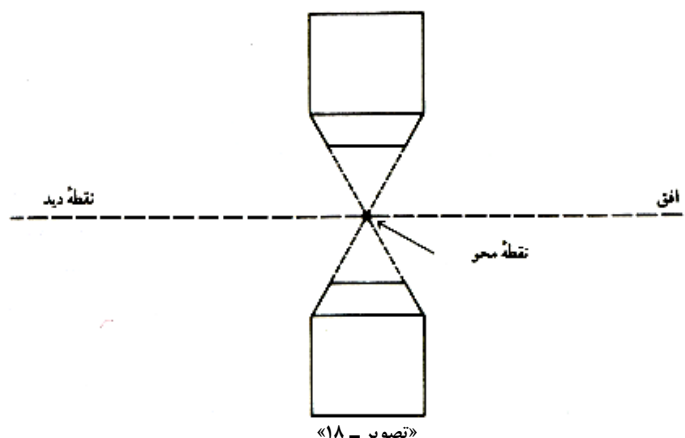

«تصویر - ۱۶»

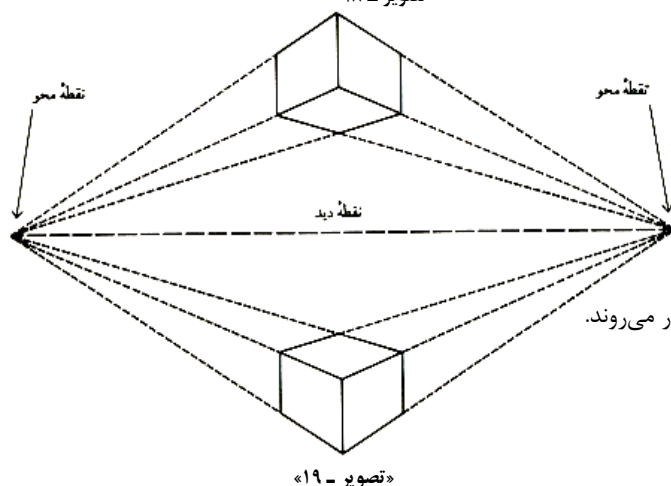
«تصویر - ۱۷»

بعد سوم

نشان دادن بعد سوم در بسیاری از آثار بصری متکی بر ایجاد نوعی خطای باصره است. بعد سوم را ما نه فقط با لمس کردن در محیط احساس می‌کنیم، بلکه ساختمان چشم ما طوری است که می‌تواند اشیاء را سه بعدی ببیند. کلیه تصاویر دو بعدی نظیر تصویر تلویزیونی، نقاشی، طراحی، عکاسی و فیلم. بعد سوم را به‌طور مصنوعی و تلویحاً القاء می‌کنند. بهترین شیوه القای بعد سوم شیوه فن پرسپکتیو و همراه با آن چندین فن دیگر نظیر سایه‌زدن است که بر مبنای نحوه توزیع نور و سایه قرار گرفته است. اشیاء هرچه نزدیک‌تر باشند روشن‌تر و واضح‌تر با رنگ اصلی خود تصویر می‌شوند و هر چه دورتر شوند کم‌رنگ‌تر و محوتر ترسیم می‌شوند. در نقاشی فن پرسپکتیو قواعد بسیار دقیق و پیچیده‌ای دارد.

به‌طور عمده در این فن برای نشان دادن اشیاء از خط استفاده می‌کنند. اما در نهایت منظور از آن واقعی نشان دادن شیء است. بعضی از قواعد آن ساده‌اند و می‌توان به آسانی آن‌ها را فرا گرفت. برای مثال اگر یک مکعب به نحوی در مقابلمان قرار گرفته باشد که فقط دو سطح آن را بتوان دید، برای نشان دادن چگونگی به نظر آمدن آن دو سطح، اول باید نقطه محو وجود دارد که در آن یکی از وجود مکعب ناپیدا می‌شود. (تصویر ۱۸)

مکعب را از دو دیدگاه نشان می‌دهد اولی از پایین است و احتمالاً مانند دیدگاه یک کرم خاکی و دومی از بالا مانند دید یک پرنده است. هر گاه سه سطح از سطوح مکعب نمایان باشند به تعیین محل دو نقطه محو نیاز است. (تصویر ۱۹)

این دو مثال، نمونه‌های بسیار ساده‌ای از طرز عمل پرسپکتیو به شمار می‌روند.

حرکت

عنصر بصری حرکت، مانند بعد سوم و بافت بصری، بیشتر به‌طور ضمنی و به صورت کاذب در صفحه دوبعدی طراحی می‌شود و در واقع صورت حقیقی ندارد، و با این وصف یکی از مهم‌ترین تجربیات بصری انسان محسوب می‌شود. شاید حرکت واقعی فقط در فیلم، تلویزیون و به‌طور کلی پدیده‌های بصری که جزء یا اجزایی از آن‌ها متحرک است دیده شود، مانند مکانیسم در و پنجره، ولی با استفاده از فنون و تکنیک‌های بصری می‌توان پاره‌ای خصوصیات بصری را به‌طور کاذب به وجود آورد، مثلاً با ترسیم یا نقاشی جزئیات بسیار ریز روی سطح این توهم به وجود می‌آید که صفحه کاغذ دارای آن بافت است و با استفاده از فن سایه - روشن و پرسپکتیو توهم برجسته بودن تصویر به وجود می‌آید. ولی باید به خاطر داشت که ایجاد توهم حرکت در یک شکل ثابت و بی‌حرکت به مراتب دشوارتر از مواردی است که ذکر شد.

رنگ‌مایه

لبه‌ها با حواشی که در طراحی موجودات با خط نشان داده می‌شود، معمولاً در محل تلاقی دو نوع تاریک - روشن یا رنگ‌مایه مختلف است. رنگ‌مایه به عبارت دقیق‌تر میزان شدت تاریکی یا روشنایی چیزهایی است که می‌بینیم توانایی دیدن به علت وجود نسبی نور است، ولی نور، اعم از طبیعی یا مصنوعی، به صورت یکنواخت و یکدست محیط را آکنده نمی‌کند اگر چنین می‌بود عمل دیدن همان قدر ناممکن می‌شد که در تاریکی محض. هنگامی که نور بر اشیایی می‌تابد، نقاط صیقلی و درخشان موجود در سطح اشیاء آن را با شدت بیشتری منعکس می‌کنند و نقاط زبر با شدت کمتر و نیز بازتاب نور به وسیله اشیاء از زوایای مختلف با یکدیگر تفاوت دارد. جنس و بافت شیء نیز در میزان انعکاس نور دخیل است، از این رو پدیده‌های موجود در هر نقطه از حیث میزان تاریکی و روشنی بسیارمتنوع اند. عمل دیدن درست به علت همین نوع در تاریکی و روشنی رنگ‌مایه انجام می‌گیرد. علت آنکه ماشینی را به صورت خاص می‌بینیم دقیقاً آن است که در مجاورت نقطه‌ای با میزان روشنایی بیشتر و یا کمتر قرار گرفته است. (تصویرهای ۲۰ و ۲۱)